

Exploring the Relationship Between God and Humanity in the Poetic and Prose Works of Mullā Sadrā and Spinozā: From Philosophy to Literature

Anvar Reissi¹ Abbās Ahmadi Saadi² (Corresponding Author)
Mohammad Āli Akhgar³

Abstract

Spinozā and Mullā Sadrā are two prominent philosophers who have approached the issue of direct knowledge of God from different perspectives. A significant point of distinction between Spinozā and Mullā Sadrā's philosophies lies in their concepts of infinity and essence. Spinozā, heavily influenced by rationalism and philosophical materialism, believes that direct knowledge is only possible through relative understanding, with the truth of this knowledge being embedded in its relationship with relativity. In contrast, Mullā Sadrā, rooted in Islamic philosophical tradition, asserts that direct knowledge of God is limited to essence and the existence of the subject, achieving a level of existence that transcends sensory and rational perception, representing the highest form of knowledge and insight.

This study employs a descriptive-analytical method to examine the relationship between God and humanity from the perspectives of Mullā Sadrā and Spinozā. The findings indicate that, from Mullā Sadrā's viewpoint, direct knowledge of God is an existential understanding achieved through the unity of existence and direct perception through presence and intuition. Conversely, Spinozā holds that direct knowledge is obtained through an intuitive grasp of the unity of nature with God. Ultimately, comparing Spinozā's and Mullā Sadrā's views reveals that each philosopher, according to their philosophical systems, has reached a form of direct knowledge of God that represents the highest level of knowledge and signifies the ultimate interaction between humanity and the divine truth.

Keywords: Mullā Sadrā, Spinozā, God, Humanity, Universe.

Extended Abstract

Introduction

¹ - Ph.D. student in Islamic Philosophy and Theology, Fasa Branch, Islamic Azad University, Fasa, Iran

Email: raissi3010@gmail.com

² - Assistant Professor of Islamic Philosophy and Theology, Fasa Branch, Islamic Azad University, Fasa, Iran

Email: ab.ahmadi@iau.ac.ir

³ - Assistant Professor of Islamic Studies, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Email: akhgar@iaushiraz.ac.ir

Introduction

The relationship between literature and philosophy is a profound and multilayered connection that has manifested in various forms throughout history. Literature, with its reliance on imagination and emotion, and philosophy, grounded in reason and logic, both pursue the discovery of truth and the meaning of existence. For this reason, they have often been interwoven within numerous intellectual traditions. Great philosophers such as Plato and Aristotle presented foundational concepts concerning God and the world, which later inspired Muslim thinkers. In Islamic philosophy, scholars such as al-Kindi, al-Farabi, Suhrawardi, and Mulla Sadra have made significant efforts to explain the relationship between God and the world and divine agency. Among them, Mulla Sadra introduced a profound transformation in Islamic theosophy through his theory of the “gradation of existence” (*tashkīk al-wujūd*) and offered a novel interpretation of the relation between God and creation.

On the other hand, the Dutch philosopher Baruch Spinoza presented a monistic view of God and the world, denying any distinction between the Creator and creation and advocating for the essential unity of being. Like Mulla Sadra, he inclined toward the autonomy of reason and critiqued the unquestionable authority of religious dogma. A comparative analysis of these two prominent philosophers can illuminate not only the differences and similarities between Islamic and Western philosophical thought but also offer deeper insights into the divine names and attributes and the role of God within the cosmos.

This study focuses on the issue of the bilateral relationship between God and the world in the thoughts of Spinoza and Mulla Sadra, aiming to shed new light on one of the key topics in comparative philosophy and underscore its significance in shaping a monotheistic worldview.

Methodology

In this research, the authors employ a descriptive-analytical approach, utilizing library-based sources to examine and compare the perspectives of Mulla Sadra and Baruch Spinoza regarding the relationship between God, human beings, and the cosmos. The study begins by extracting foundational concepts concerning divine agency and the position of humans in the order of existence from the primary philosophical texts of both thinkers. Then, through a comparative approach, the similarities and differences between these two philosophical systems are analyzed and evaluated. The aim of this methodology is to achieve a clear understanding of the theological and ontological foundations in both Islamic and Western philosophical traditions, and to clarify how these foundations influence the human worldview.

Discussion and Analysis

Mulla Sadra, a prominent philosopher and mystic during the Safavid era, is one of the greatest thinkers who succeeded in harmoniously and aesthetically expressing profound philosophical, mystical, and Qur'anic concepts in his works.

His view of God is based on the theory of "the primacy of existence" (Asalat al-Wujud); according to him, God is "pure existence," which is the essence of truth, life, goodness, and perfection, and all beings are reflections and manifestations of Him. Mulla Sadra believes that God is the necessary existent, and the existence and perfection of all beings emanate from Him and are sustained by Him. In his poetry, he portrays divine attributes such as "Alive" (Hayy), "Sustainer" (Qayyum), and "Eternal" (Samad), using metaphors like the sun in a speck of dust or a book whose pages represent different realms of existence. Mulla Sadra sees the universe as a single whole, calling it the "Great Human," where bodies are like the body and souls like the soul of this living entity. He regards the unity of the universe as a sign of the unity of the necessary existent, introducing God as the true singularity of existence. According to him, the "expanded existence," also known as the "Merciful Soul" (Nafs-e-Rahmani), is the first manifestation of the divine essence and the origin of multiplicity in the world. Mulla Sadra asserts that God is a real, simple, unique, unchangeable being who is free of any deficiency and, despite being transcendent, encompasses all perfections. A closer look at Mulla Sadra's poetry reveals that he employs complex philosophical concepts while simultaneously using mystical language and poetry to present a vivid and inspiring depiction of God. In this view, God is not only the first and final cause of the world but also an infinite truth and a free agent who governs and knows all things.

In Spinoza's philosophy, the concept of God is interpreted as "substance." In this view, God is not only an infinite being but a self-sustained substance that does not rely on anything outside of itself for its existence or explanation. Spinoza emphasizes that God, possessing infinite attributes, is inherently one with the essence of those attributes. Qualities like immutability and independence are significant aspects of God's nature. In Spinoza's philosophy, "substance" refers to a fundamental concept that applies both to God and to all of existence. Spinoza maintains that there is only one substance in nature, which is God. According to his doctrine of monism, he believes that God and nature are one. God is infinite not only in terms of existence but also conceptually, and nothing can limit or alter Him. Spinoza argues that God, as the cause of Himself, is the cause of the universe and the foundation of all attributes and beings. Hence, nothing can dominate God or prevent Him from existing, making Him a perpetually active being. In the end, Spinoza adopts a philosophy where God is not merely a metaphysical entity but an objective, boundless substance that influences all beings and inherently possesses all the attributes necessary to prove His existence.

In comparing the attributes of God, Spinoza and Mulla Sadra share similarities, particularly in their view that divine attributes are fixed and infinite. From Spinoza's perspective, God is an eternal and infinite being whose attributes stem from His essence. These attributes, such as absolute knowledge, unlimited power, and infinite wisdom, can only be extracted from an infinite substance. God, as an immutable being, cannot undergo any transformation, and any change in Him would imply a deficiency.

Mulla Sadra also emphasizes the perfection of God's attributes, but his view of God's attributes and creatures is slightly different. According to Mulla Sadra, existence and attributes such as power, knowledge, and life are aspects of existence itself, and their meanings are the same in both God and creatures, though their actualization differs in various levels of existence. While divine attributes are fully realized and perfected in God, in creatures, these attributes exist in a limited and lower degree.

This comparison reveals that, although both philosophers stress the eternity and immutability of God's attributes, they hold different views on the concepts of change and attributes in comparison to God and creatures.

Conclusion

Over three centuries after Spinoza's philosophy, some still believe that his philosophy is based on the theories of Mulla Sadra, the Iranian and Muslim philosopher. Although there are clear differences between these two philosophers, there are also similarities that have led scholars to compare and explore their thoughts. In Mulla Sadra's philosophy, the abstract aspect of God is completely rejected, and God is recognized as a necessary existent, independent, and self-sustained being. In this view, the objective aspect of God is also negated, and motion is confined to nature and human existence. On the other hand, in contrast to Spinoza's philosophy, such distinctions in fundamental ideas and philosophical principles suggest fundamental differences in the approaches of the two philosophers toward God and the world. Moreover, in Mulla Sadra's philosophy, the idea of divine immanence is not conceived. From Spinoza's perspective, there is only one God, and that is Nature. Nature has two aspects: creative nature and created nature. The creative nature reflects the eternal and infinite essence of God, while the created nature encompasses everything that results from God's necessity or one of His attributes, representing all the states of God.

Considering the thoughts of Mulla Sadra and Spinoza, it can be stated that both philosophers believe in the unity of existence. According to Spinoza, God is the same as nature. His notion of God's unity with nature refers to the transcendence of God. However, the distinction between creative nature and created nature is, in this context, not a real distinction but an intellectual and logical one. In contrast, from Mulla Sadra's perspective, God is related to the universe through His knowledge and awareness.

References

Books

1. Aristotle (۲۰۰۶). *Metaphysics*. translated by Dr. Sharafuddin Khorāsāni. 4th ed. Tehrān: Hikmat.

۲. Spinozā, Bāruch (۱۹۹۷). *Ethics*, translated by Mohsen Jahangiri. Tehrān: University Publishing Center.
۳. Scruton, Roger (۲۰۱۰). *Spinozā*, translated by Ismāil Sādāt. ۲nd ed.. Tehrān: Tārḥ-e No.
۴. Plāto (۱۹۸۹). *Republic*, translated by Fouad Rouhāni. ۳th ed.. Tehrān: Scientific and Cultural Publishing.
۵. Bidel Dehlavi, Abdul-Qader (۲۰۰۹). *The Flame of Song (The Masnavi of Bedil)*, edited by Akbar Behdarvand. Tehran: Negah Publications.
۶. Tiwāri, Kedār Nāth (۲۰۰۲). *Compārātive Religion Studies*, translated by Marzieh Shānkāi. Tehrān: Samt.
۷. Javādī Āmoli, Abdullāh (۱۹۸۹). *The Seal of the Wine*, annotated and corrected by Hamid Parsāniā. Qom: Esrā Publishing.
۸. Dināni, Gholāmhossein (۲۰۲۰). *Resurrection*. Tehrān: Hikmat.
۹. Rahimiān, Sāeed (۲۰۰۲). “The Influence and Existentiāl Activity from Plotinus to Sadrā”. Qom: Islāmīc Propagation Office Publishing.
۱۰. Soroush, Abdolkārim (۲۰۰۲). *Tradition and Secularism*. Tehrān: Seraat.
۱۱. Sadrā Shirāzi, Muhammad ibn Ibrāhīm (۱۹۹۰). *Divine Evidence in Behaviorāl Methods*. Tehrān: University Publishing Center.
۱۲. _____ (۱۹۸۵). *The Divine Appearances*, translated by Hamid Tabibiān. Tehrān: Amir Kabir.
۱۳. _____ (۱۹۸۱). *Divine Evidence in Behavioral Methods*, annotated and commented by Seyed Jalāluddin Āshtiāni. Mashhad: University Publishing Center.
۱۴. _____ (۱۹۸۱). *Transcendent Wisdom in the Four Intellectuāl Journeys*. Beirut: Dar Ihyā’ āl-Turāth.
۱۵. _____ (۲۰۱۳). *Collected Poems of Mullā Sadrā*, edited by Mohammad Khājavi. ۳th ed.. Tehrān: Molā Publishing.
۱۶. Copleston, Frederick (۲۰۱۴). *History of Philosophy*, Vol. ۴, ۴th ed.. Tehrān: Scientific and Cultural.
۱۷. Kākāei, Qāsem (۱۹۹۵). *Theocentrism in Islāmīc Thought and Philosophy*. Tehrān: Hikmat Publishing.

۱۸. Momeni, Āli (۲۰۰۸). *Human Perfection and the Perfect Human*. a fundāmentāl study of human evolution from the perspective of reāson and revelation. Qom: Āyat Shārq.

Articles and Theses

۱۹. Panāh, Zeinab, et āl. (۲۰۲۱). "An Analysis of the Stages of Existence from the Perspective of Bidel Dehlavi and Shankarā." *Comparative Literāture Reseārch Journāl*, Islāmic Āzād University of Yāzd, No. ۱۸, pp. ۴۴-۶۰.

DOI: ۲۰,۱۰۰۱,۱,۲۶۴۵۴۸۸۲,۱۴۰۰,۵,۱۸,۳,۷.

۲۰. Jahāngiri, Mohsen (۱۹۷۷). "Biogrāphy of Spinozā". *Journāl of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehrān*, No. ۲, pp. ۴۲-۷۶.

۲۱. _____ (۲۰۰۱). "The Concept of Corporeālity in Relation to God and Spinozā's View on It". *Journāl of Human Sciences, Āl-Zahrā University*, No. ۴۰, pp. ۲۰-۵۰.

۲۲. Salavāti, Abdullāh & Akhtāri, Zeynab (۲۰۱۶). "A Compārātive Study of the Issue of Bidirectionāl Ontologicāl Relationship between God and the World from the Perspectives of Hārtshorne and Mullā Sadrā". *Existentiāl Research*, No. ۹, pp. ۵۱-۶۹.

۲۳. Aini, Zahrā (۲۰۱۱). "God and Humanity in Spinozā's Philosophy". Māster's Thesis, supervised by Dr. Maryam Taghavi, Āzād University, Tehrān Centrāl.

۲۴. Karami, Ziāoddin (۲۰۱۷). "Analysis of Ārguments for the Existence of God in Spinozā and Mullā Sadrā's Philosophy". Master's Thesis, supervised by Dr. Simin Esfandiāri, Rāzi University.

۲۵. Koushā, Ehsān, et āl. (۲۰۲۰); "A Compārātive Study of the Views of Nasir Khusrāw and the Schlegel Brothers on 'Poetic View of the World' Bāsed on Plotinus's Philosophy." *Compārātive Literature Research Journāl*, Islāmic Āzād University of Yazd, No. ۱۴, pp. ۱-۲۲.
DOI: ۲۰,۱۰۰۱,۱,۲۶۴۵۴۸۸۲,۱۳۹۹,۴,۱۴,۱,۰

۲۶. Mousaviān, Seyed Mostafā & Saidi Mehr, Mohammad (۲۰۲۲). "Direct Knowledge of God in the Thoughts of Spinozā and Mullā Sadrā". *Journāl of Philosophy and Religion*. No. ۲, pp. ۲۴۳-۲۶۶.
۲۷. Najafī Yazdi, Seyed Mohammad Hamed (۲۰۱۸). "God in Spinozā's Philosophy Bāsed on the Book of Spinozā's God". Master's Thesis, supervised by Dr. Alavi Tābr, Allāmeḥ Tabātabāi University.

Additional Sources

۲۶. Āstore, Rocco (۲۰۱۷). "Spinozā on God, Āffects, and the Nature of Sorrow". *Floridā Philosophicāl Review*, Volume XVII, Issue ۱.
۲۷. Hegel, W. F. (۱۹۹۵). *Lectures on the History of Philosophy*, Vol. ۳, translated by E. S. Haldāne and Frances H. Simon, Lincoln and London: University of Nebrāskā Press.
۲۸. Norell, T. (۲۰۱۵). *A Comprehension of Spinozā's God: Through the Dichotomy of Lābels*. [Master's Thesis, Lund University].
۲۹. Stroud, Bārry (۱۹۹۶). "The Chārm of Nāturālism". *Proceedings and Āddresses of the Āmerican Philosophicāl Associātion*, No. ۷۰ (۲), pp. ۴۳-۵۵.

فصل‌نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

دوره نهم، شماره بیست و نهم، بهار ۱۴۰۴

تبیین رابطه خدا با انسان در آثار منظوم و مثنوی ملاصدرا و اسپینوزا: از فلسفه تا ادبیات

انور رئیسی^۱ عباس احمدی سعدی (نویسنده مسئول)^۲ محمدعلی اخگر^۳

<https://doi.org/10.71497/jostarnameh.2025.1129618>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۳

(صص ۲۲۰-۲۵۷)

چکیده

اسپینوزا و ملاصدرا، از جمله فیلسوفان برجسته‌ای هستند که با رویکردهای متفاوت به مسئله شناخت مستقیم خداوند پرداخته‌اند. یکی از نقاط تمایز مهم در اندیشه اسپینوزا و ملاصدرا، مفهوم بی‌نهایت و ذات در فلسفه آن‌هاست. اسپینوزا که به شدت تحت تأثیر عقل‌گرایی و ماتریالیسم فلسفی بود، معتقد است که دانش بی‌واسطه، تنها از طریق شناخت نسبی امکان‌پذیر است و حقیقت این نوع معرفت در ارتباط آن با نسبیّت نهفته است. در مقابل، ملاصدرا که به سنت فلسفی اسلامی تعلق دارد، بر این باور است که شناخت مستقیم خداوند، محدود به ذات و وجود مخاطب است و این شناخت، فراتر از هر گونه ادراک حسی و عقلانی، در سطحی از وجود تحقق می‌یابد که بالاترین مرتبه دانش و معرفت محسوب می‌شود. نویسنده در این پژوهش با شیوه توصیفی - تحلیلی به بررسی ارتباط خدا با انسان از دیدگاه ملاصدرا و اسپینوزا پرداخته است. نتایج پژوهش، بیانگر آن است که از منظر ملاصدرا، علم بی‌واسطه به خداوند یک معرفت وجودی است که بر اساس وحدت وجود و شناخت مستقیم از طریق حضور و شهود به دست می‌آید. در مقابل، اسپینوزا بر این باور است که معرفت بی‌واسطه از طریق ادراک شهودی از یکپارچگی طبیعت با خداوند حاصل

^۱ - دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، واحد فسا، دانشگاه آزاد اسلامی، فسا، raissi3010@gmail.com

^۲ - استادیار فلسفه و کلام اسلامی، واحد فسا، دانشگاه آزاد اسلامی، فسا، ایران ab.ahmadi@iau.ac.ir

^۳ - استادیار گروه معارف، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران akhgar@iaushiraz.ac.ir

می‌شود. در نهایت، مقایسه دیدگاه‌های اسپینوزا و ملاصدرا نشان می‌دهد که هر یک از این دو فیلسوف، با توجه به نظام فلسفی خود، به نوعی شناخت بی‌واسطه خداوند رسیده‌اند که در نهایت، عالی‌ترین نوع دانش و معرفت را تشکیل می‌دهد و به نوعی نشان‌دهنده بالاترین سطح تعامل انسان با حقیقت الهی است.

کلید واژه‌ها: ملاصدرا، اسپینوزا، خدا، انسان، جهان.

۱- مقدمه

رابطه بین ادبیات و فلسفه، عمیق و چندوجهی است و از جنبه‌های مختلف، قابل بررسی است. این دو حوزه، همواره در تعامل و تأثیرگذاری بر یکدیگر بوده‌اند، به نحوی که «بنیاد افکار بسیاری از ادبا و شاعران را باید در آثار فلسفی جست. فلسفه، نگاهی عقلانی به جهان دارد و سعی می‌کند، دنیا را بر اساس اصول و مبانی خود، تفسیر کند؛ اما نگاه ادبا و شاعران مبتنی بر تخیل و احساس است. در تاریخ، تفکر این دو مقوله، بارها با یکدیگر ترکیب شده و از این آمیختگی مکاتب فکری تازه‌ای سر برآورده‌اند. منشأ این آمیختگی از آنجاست که هر دو نگران حقایق کلان و خرد، درباره وجود انسان هستند. به گفته "مورس ویتز" فلسفه و ادبیات می‌توانند به یکدیگر غنا ببخشند. از سوی دیگر ادبیات به نحوی، زیباشناختی فلسفه را جذب می‌کند و از خود عبور می‌دهد؛ به این صورت، مضامین فلسفی در وحدتی ساختاری با آثار ادبی سهیم می‌شوند.» (کوشا، ۱۳۹۹: ۲). ملاصدرای شیرازی به‌عنوان یک فیلسوف در آثار منظوم و منثور خود، ضمن تبیین رابطه خدا با انسان، به ارتباط دوجانبه خدا با جهان هستی پرداخته است. کیفیت فعل خدا در جهان و ارتباط دوسویه خداوند با جهان هستی از مسائل مهم فلسفی است که از دیرباز مورد توجه و تحقیق فلاسفه و متکلمان بوده است. فیلسوفان طبیعت، سوفیست‌ها و فیلسوفان مابعدالطبیعه در این باره، سخن‌ها گفته‌اند. «در عالم فلسفه، افلاطون نخستین فیلسوفی است که گفتارهای متعددی درباره خدا از او به جا مانده است. او برای بیان مفهوم خدا از واژگانی همچون «صانع (دمیورژ)»، «واحد»، «زیبایی»، «مطلق»، «رهبر همه»، «خیر»، «پدر»، «پادشاه هستی»، «نفس عالم» و «عقل الهی» استفاده کرده است. با این حال، ارتباط خدا- اگر این واژگان یا برخی از آن‌ها، نمایانگر خدا باشند. - با جهان ماسوای خود، شامل عالم مثل و جهان جسمانی، در آثار افلاطون به‌طور کامل مشخص نیست. در کتاب "تیمائوس"، افلاطون از صانع یا دمیورژ سخن می‌گوید که جهان را بر

اساس مُثُل خلق کرده است.» (افلاطون، ۱۳۶۸: ۲۹-۳۰)، از سوی دیگر، ارسطو، خدا را به عنوان «محرک اول»، «فکرِ فکر» و «بهترین» معرفی می‌کند. «او در کتاب مابعدالطبیعه، خدا را به عنوان یک ضرورت فلسفی برای توجیه حرکت مطلق جهان مطرح می‌کند؛ اما در این توصیف، ارسطو هیچ تبیین دیگری از هویت این موجود نخستین ارائه نمی‌دهد. به عبارتی، ارسطو بیشتر به کارکرد و ضرورت خداوند برای ایجاد حرکت در جهان می‌پردازد، بدون اینکه وارد جزئیات هویت و ماهیت آن شود.» (ارسطو، ۱۳۸۵: ۳۹۵).

۱-۱- بیان مسئله

متفکران مسلمان، به ویژه، حکمای برجسته، با انگیزه‌ای قوی به بررسی و تبیین رابطه خداوند با جهان و فاعلیت الهی پرداخته‌اند. در این زمینه، دیدگاه‌های چهار فیلسوف بزرگ اسلامی (کندی، فارابی، سهروردی، و ملاصدرا) بسیار قابل توجه است و نشان‌دهنده تکامل این نظریه در حکمت اسلامی است. در حوزه فلسفه تطبیقی، که تاکنون کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است، مقایسه بین اسپینوزا و ملاصدرا، بسیار جالب و روشنگر خواهد بود. این دو فیلسوف نه تنها هم‌عصر بودند، بلکه هر دو از دیدگاه نظری و عملی، چهره‌هایی پیشرو و مبتکر در فلسفه عصر جدید به شمار می‌آیند.

باروخ (یا بندیکت) اسپینوزا، فیلسوف هلندی که از تبار یهودیان سفاردی (که ریشه‌ای در اسپانیا یا شمال آفریقا داشتند) بود، در سال ۱۶۳۲ میلادی به دنیا آمد و در سال ۱۶۷۷ درگذشت. ملاصدرا، فیلسوف شیعه و عارف مسلک ایرانی نیز در سال ۱۵۷۱ یا ۱۵۷۲ میلادی چشم به جهان گشود و در سال ۱۶۴۱ از دنیا رفت. اسپینوزا، نظریه‌ای در باب وحدت ماده ارائه داد و بر لزوم بازنگری در رابطه بین فلسفه و دین الهی و آسمانی تأکید کرد. او در آثار عملی فلسفی خود، از دموکراسی و بردباری مذهبی دفاع می‌کرد و معتقد بود این اصول به ثبات اجتماعی منجر می‌شوند. در سایر آثار خود نیز انتقاداتی به متألّهین و دیگر عالمان دینی داشت.

در مقابل، ملاصدرا در حکمت متعالیه خود، مفهوم تشکیک وجود را از یک بحث معناشناختی به یک مبحث ماوراءالطبیعی تبدیل کرد. اگرچه پیامدهای عملی و فلسفی میراث

اندیشه‌ای او به‌طور کامل ارزیابی نشده است؛ اما می‌دانیم که او نیز به پذیرش بی‌چون‌وچرای مرجعیت معرفت‌شناسانه و اجتماعی عالمان دینی اعتراض داشت.

در عصر جدید، باروخ اسپینوزا، دستگاه فکری خود را از خداوند و تصور تام او شروع می‌کند و چنان تعریفی از جوهر عرضه می‌دارد که جز خدا را نمی‌توان مصداق آن دانست. بارزترین ویژگی خدای اسپینوزا، عدم تناهی است که سبب قول او به این همانی خدا و در نتیجه، انکار تعالی خداوند از، عالم می‌شود. بنابر مبانی اندیشه اسپینوزا و ملاصدرا در زمینه ارتباط دوسویه خداوند با جهان هستی و تفاوت‌های بیان شده در این دو اندیشه، ضروری است. اندیشه این دو اندیشمند بررسی شود. از سوی دیگر، فارغ از نتایج فلسفی، تلاش در این مبحث، منتج به نگاهی الهیاتی در باب اسماء و صفات الهی می‌شود که تأثیر آن بر جهان‌بینی و دیدگاه توحیدی انسان غیر قابل انکار است.

۱-۲- روش پژوهش

نویسندگان در پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای، به بررسی ارتباط خدا با انسان از دیدگاه ملاصدرا و اسپینوزا پرداخته‌اند.

۱-۳- پیشینه تحقیق

-ضیاءالدین کرمی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی براهین اثبات وجود خدا در فلسفه اسپینوزا و ملاصدرا» به بررسی تطبیقی دیدگاه دو فیلسوف، راجع به براهین وجودی و براهین معلول محور، پرداخته و از این طریق، علاوه بر شناخت اشتراکات و مختصات آن‌ها در باب این براهین، به این سؤال اساسی و مهم، که آیا حقیقتاً این براهین توانسته‌اند وجود خدا را به نحو یقینی، اثبات نمایند، پاسخ داده است.

-عبدالله صلواتی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی مسأله رابطه وجودی دو سویه خدا و جهان از دیدگاه هارتشورن و ملاصدر» به این موضوع پرداخته است که برخلاف دیدگاه هارتشورن، در فلسفه صدرایی، قطب انتزاعی خدا، انکار می‌شود و خداوند به‌طور کامل به‌عنوان موجودی خارج از جهان و قائم به ذات معرفی می‌شود. همچنین، در الهیات هارتشورن، قطب عینی خدا در حال پویش و تحت تأثیر مخلوقات است؛ اما در فلسفه ملاصدرا، این نوع پویش انکار شده و حرکت فقط به طبیعت و وجود انسان اختصاص داده

می‌شود، در حالی که خداوند، به‌عنوان موجودی مفارق و غیرمتجدد، تأثیری از دعای بندگان می‌پذیرد.

- سید محمد حامد نجفی یزدی (۱۳۹۷)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «خدا در فلسفه اسپینوزا بر پایه کتاب خدای اسپینوزا»، به این نتیجه رسیده است که اسپینوزا به‌طور جدی هم با آموزه‌های سنتی عبری و هم با علم فیزیک عصر خودش، آشنا بود. او خدا و طبیعت یا جوهر را یکی می‌دانست. مسئله‌ای که در سرتاسر آثارش آشکار است و او را مقذور کرد تا دین را طبیعی و به همان اندازه، طبیعت را الهی کند. اسپینوزا فیلسوف عقل‌گرای پیشروی عصر روشنگری نبود، بلکه متفکری با بالاترین درجه اهمیت هم در فلسفه و هم در دین بود.

- زهرا عینی (۱۳۹۰)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «خدا و انسان در فلسفه اسپینوزا»، به این نتیجه رسیده است که هرچند اسپینوزا از سنت‌های مسیحی و یهودی و عقل‌گرایی دکارت تأثیر پذیرفته است؛ اما او خود با شیوه خاص فلسفه‌پردازی خویش، نظام فلسفی مستقل و خاص خویش را بنا نهاد و معرفی نموده است که حاوی نکات عمیقی در خصوص رابطه موجودات با خداست.

- سید مصطفی موسویان و محمد سعیدی مهر (۱۴۰۱)، در مقاله‌ای با عنوان «شناخت بی‌واسطه از خداوند در اندیشه اسپینوزا و ملاصدرا»، به این نتیجه رسیده است که مقایسه دیدگاه‌های اسپینوزا و ملاصدرا، بیانگر آن است که مطابق نظام فلسفی هر یک، شناخت بی‌واسطه، برترین نوع شناخت است که به برترین موجود تعلق می‌گیرد.

نویسنده در این پژوهش، اولین بار به‌طور خاص و تطبیقی، به بررسی تبیین رابطه خدا با انسان در آثار منظوم و مثنوی ملاصدرا و اسپینوزا: از فلسفه تا ادبیات پرداخته است. پژوهش‌های قبلی بیش‌تر به اثبات وجود خدا، شناخت بی‌واسطه از خدا یا رابطه خدا و جهان پرداخته‌اند و چنین تمرکزی بر ارتباط خدا و انسان نداشته‌اند. همچنین، این پژوهش از دیدگاه میان‌رشته‌ای فلسفه و ادبیات به موضوع نزدیک شده و آثار منظوم و مثنوی این دو فیلسوف را تحلیل کرده است؛ رویکردی که می‌تواند، عمق بیشتری به تفسیر رابطه خدا و انسان بدهد. بررسی تطبیقی آثار منظوم و مثنوی این دو متفکر و تحلیل تأثیرات ادبی بر بیان

فلسفی، نوآوری مهمی است که پیش از این در پژوهش‌های مشابه دیده نشده و به این پژوهش، بُعدی بدیع و بی‌سابقه بخشیده است. با این روش، این پژوهش، می‌تواند ضمن تأکید بر جایگاه انسان در نظام هستی از دیدگاه انسان‌شناختی ملاصدرا و اسپینوزا، به تفسیرهای تازه و عمیقی از این رابطه دست یابد.

۲- مبانی تحقیق

۲-۱- معنی و مفهوم واژه خدا

مفهوم خدا یکی از زیباترین و عمیق‌ترین جنبه‌های زندگی بشری است که همواره در مسیر زندگی انسان، چه در لحظات تنهایی و چه در دل جامعه، حضور داشته است. این مفهوم، خواه در قالب دین‌داری و خواه در قالب الحاد، همواره، بخش جدایی‌ناپذیر از تجربه انسانی بوده است. ریشه‌های این اندیشه، به‌گونه‌ای غنی و عمیق در تفکر بشری نفوذ کرده‌اند و در طول تاریخ، تمدن‌ها، فرهنگ‌ها، آداب و ادیان گوناگون تحت تأثیر این مفهوم شکل گرفته و به منصفه ظهور رسیده‌اند. (ر.ک: سروش، ۱۳۸۱: ۱۸). در اسلام، خداوند یگانه، خالق و فناکننده تمامی پدیده‌هاست. او حضوری فراگیر در سراسر جهان دارد و با وجود استفاده از ویژگی‌های انسانی همچون شنوایی و بینایی در توصیف او، نباید او را به شکل انسان تصور کرد. خداوند ازلی و ابدی است و همواره در حال آفرینش و حفظ جهان است، جهانی که تحت تأثیر دائمی قدرت او قرار دارد. حضور خداوند در هر گوشه از جهان به‌وضوح، احساس می‌شود. او وجودی اسرارآمیز است که از طریق پیامبران به انسان‌ها شناسانده می‌شود و داور نهایی همه خوبی‌ها و بدی‌هاست. (ر.ک تیورای، ۱۳۸۱: ۱۹۷-۱۸۳)

توجه به انسان و مطالعه ابعاد وجودی او، موضوعی تازه و نوظهور نیست؛ بلکه از دیرباز مورد توجه مذاهب، مکاتب و فرهنگ‌های گوناگون بوده است. به‌ندرت، می‌توان متفکر، دانشمند یا فیلسوفی را یافت که به شناخت انسان و بررسی او نپرداخته باشد. در نگاه اول، انسان به‌عنوان یک موضوع کهن و قدیمی به نظر می‌رسد و گمان می‌رود که تمامی ابعاد وجودی او روشن و مشخص است؛ اما حقیقت این است که در میان تمامی علوم و پدیده‌های مطرح در علوم انسانی، انسان همچنان ناشناخته‌ترین مسئله باقی مانده است.

«انسان موجودی آزاد و مختار است که در فطرت او، استعداد رسیدن به کمال و جمال مطلق الهی نهفته است. اگر این استعداد به‌درستی هدایت شود، انسان می‌تواند به بالاترین مراتب

کمال دست یابد و مظهر کامل صفات جلال و جمال الهی شود. این مسیر به اوج کمال واقعی، که همان فنای افعالی و صفات ذاتی انسان است، منتهی می‌شود؛ اما اگر انسان راه خطا و ضلالت را برگزیند، به سرانجامی تلخ و شقاوت ابدی دچار خواهد شد.» (مؤمنی، ۱۳۸۷: ۲۰)

۲-۲- شرح حال اسپینوزا

باروخ (بندیکت) اسپینوزا یکی از فلاسفه بزرگ قرن هفدهم میلادی است که در کشور هلند و در شهر آمستردام و در خانواده‌ای سرشناس و یهودی مذهب به نام اسپینوزا به دنیا آمد. «اسپینوزا از همان دوران نوجوانی به برکت هوش سرشار، استعداد قوی، شور و شوق فراوان و پشت کار و فعالیت فوق‌العاده قدرت یافت تا در مدت کوتاه عمرش، فرهنگی گسترده و معارفی وسیع به دست آورد که به‌راستی شگفت‌انگیز و حیرت‌آور است.» (جهانگیری، ۱۳۵۶: ۶۴) اسپینوزا با زبان‌های مختلفی آشنایی داشت. «گرچه زبان مادری او اسپانیایی بود؛ اما به دلیل تسلط به زبان عبری، آموزش اولیه او طبعاً به صورت مطالعه عهد عتیق و تلموده بود. وی با آرای مذهب قباله که تحت تأثیر سنت نوافلاطونی بود، آشنا گردید و آثار فیلسوفان یهودی، مانند موسی بن میمون را مطالعه کرد. مقدمات زبان لاتینی را از یک آلمانی آموخت و تحت تأثیر فرانسیس واندن اندن به مطالعه زبان پرداخت و تحت تعلیم او با ریاضیات و فلسفه دکارت آشنایی یافت. به‌علاوه کمی یونانی فراگرفت و نیز با زبان‌های فرانسه، ایتالیایی و هلندی آشنایی داشت.» (کاپلستون، ۱۳۹۲: ۲۶۰). اسپینوزا از بیست‌سالگی شروع به آموختن زبان لاتین کرد. تا آن زمان به تفکر و ادبیات قرن هفدهم فقط از طریق بحث با همکاران و استادانش و نیز از طریق ترجمه‌های اتفاقی اسپانیایی و عبری دسترسی داشت. «اسپینوزا ظاهراً از طریق آثار موسی بن میمون و تفسیرهای ابن‌رشد با ارسطو آشنا شده بود. این آثار و بعداً آثار متکلمان، او را با مدرسان مسیحی نیز آشنا کرده بود.» (اسکروتین، ۱۳۸۹: ۳۳). او علاوه بر آگاهی و تسلط بر افکار، معارف و نظام‌های فلسفی مختلف، به علوم و حکمت اسلامی نیز دست یافت و از آن بهره‌مند شد. این دستاورد به‌ویژه به دلیل مطالعه آثار فیلسوفان یهودی مانند ابن‌میمون و کسانی دیگری چون لوی بن جرسون، ابن‌جبرول و دیگر حکمای یهود را مطالعه کرد. میمون که از پیروان ابن‌رشد و یکی از ناشران فلسفه او بود، در اسپانیا

تحت آموزش مسلمانان قرار گرفت و از آنان حکمت آموخت. به این ترتیب، او توانست، ارتباط میان فلسفه یهودی و حکمت اسلامی را درک و از هر دو منبع بهره‌برداری کند.

۳- بحث و بررسی

۳-۱- خدا در اندیشه ملاصدرا

شاید تعداد اندکی از فیلسوفان را بتوان یافت که توانسته باشند، حقایق فلسفی مورد قبول خود را با مضامین قرآنی و عرفانی به زیبایی درآمیزند و آن‌ها را به زبان شعر و الهام بیان کنند. در میان فیلسوفان و متکلمان، برخی از آن‌ها قالب‌های شعری را به‌عنوان وسیله‌ای برای انتقال مفاهیم فلسفی خود انتخاب کرده‌اند؛ اما اغلب این اشعار، به دلیل خشکی و فقدان لطافت شاعرانه، در حد نظم، باقی مانده‌اند و کمتر مورد توجه شعرپژوهان قرار گرفته‌اند. با این حال، در این میان، ملاصدرای شیرازی به‌عنوان فیلسوف متأله و عارف برجسته، در مثنوی‌های خود که به سبک مثنوی معنوی نزدیک‌اند، لطایف عرفانی و حقایق اخلاقی و فلسفی را به زبانی شیرین و قابل فهم، بیان کرده است. نظر ملاصدرا درباره خداوند بدین گونه است که «ملاصدرا، خدا را وجود محض و علت حقیقی برای جهان می‌داند. او با تکیه بر اصالت وجود، تباین موجودات را به تشکیک وجود بازمی‌گرداند و وجود، خیر و حیات را از طرف خدا در همه موجودات عالم ساری و جاری می‌بیند.» (کاکایی، ۱۳۷۴: ۲۲۵).

می‌ستایم خالق را کوست هست
 آن خداوندی که قیوم است و حی
 آن خداوندی که از خاک رهی
 آن خداوندی که از یک قطره آب
 این دگرها نیستند و اوست هست
 آنکه پاکی وقف شد بر نام وی
 کرد پیدا صورت شاهنشهی
 کرد پیدا صورتی چون آفتاب
 (ملاصدرا، ۱۳۹۲: ۱)

ملاصدرا با استفاده از صفات الهی و جلوه‌های مختلف قدرت خداوند، مخاطب را به تأمل در عظمت و یگانگی خداوند دعوت کرده و به ستایش خداوند پرداخته است. ابیات فوق، اشاره به واجب‌الوجود بودن خداوند دارد؛ یعنی خداوند تنها موجودی است که وجودش ضروری و بی‌چون و چراست. قیوم و حی از صفات بارز خداوند هستند. قیوم به معنای

پایدار و نگهدارنده است و حی به معنای زنده و دارای حیات است. این بیت به این واقعیت اشاره دارد که خداوند، منبع حیات و پایداری جهان است و هر آنچه که وجود دارد، به او وابسته است.

خدای جهان یگانه است و در حوزه الهیات شریکی ندارد. برای اثبات این یگانگی، براهین متعددی وجود دارد، یکی از این براهین، توجه به وحدت عالم است؛ «بدین صورت که کل عالم، شخصیتی واحد و وحدتی طبیعی است که برخی از اجزای آن از برخی دیگرش برتر و شریف‌تر است و این عالم کل، حیوان واحد ناطقی است که به انسان کبیر موسوم است و عالم اجسام، به منزله بدن و ظاهر و عالم ارواح، به منزله روح و باطن او است و این مجموع در سلکی واحد، منتظم است.» (ملاصدرا، ۱۳۶۴: ۴۲).

ملاصدرا در این متن به تشبیه کل عالم به یک موجود زنده (انسان کبیر) می‌پردازد. او معتقد است که جهان یک وحدت طبیعی و هماهنگ است که اجزای مختلف آن دارای درجات متفاوتی از شرافت‌اند. در این قیاس، عالم اجسام به مثابه بدن و ظاهر این موجود و عالم ارواح به مثابه روح و باطن آن است. به عبارت دیگر، همه اجزا در یک نظم واحد به هم پیوسته‌اند و مانند یک موجود زنده عمل می‌کنند.

جمله عالم جمع شد در قطره‌ای آفتابی شد نهان از ذره‌ای
هر دو عالم در دلی منزل نمود آنچه بود و هست اندر دل نمود

(ملاصدرا، ۱۳۹۲: ۱)

با توجه به ابیات فوق، مشخص می‌شود که تنها یک وجود در فلسفه وی مستقل است و آن وجود خداست که عین حقیقت و وجود است. ماهیت و حدی ندارد و در ذات خود بسیط و بر هر چیز محیط است. در این ابیات، ملاصدرا بیان می‌کند که همه جهان در دل انسان جای گرفته است. دل انسان، مانند قطره‌ای است که عظمت کل هستی را در خود دارد و همچون ذره‌ای است که حقیقتی بی‌کران (آفتاب) را در خود پنهان کرده است. در واقع، دل انسان می‌تواند آینه تمام هستی باشد و رازهای آن را در خود بنمایاند. «ان صفات الله کوجوده غیر عارضه لماهیه حتی یکون له حد لم یکن فیهِ عالماً او قادراً لانه صمد، فرد یجب ان یکون»

جَمِيعَ كَمَالَاتِهِ قَدْ خَرَجَ فِيهِ مِنَ الْقُوَّةِ إِلَى الْفِعْلِ» (ملاصدرا، ۱۳۶۴: ۱۳۸) ملاصدرا بیان می‌دارد: و بدان که قدرت و قوت خداوند بلندمرتبه، کامل و بی‌نهایت است و عجز و ناتوانی در ذات او راه ندارد؛ همچنین سستی و فرسودگی در اعمال او وجود ندارد. خداوند فاعل است به اختیار، نه به طبیعت، و از هر چیزی که ملحدان به او نسبت می‌دهند، پاک و منزّه است. خداوند قیوم بر همه چیز است و خیر را از ازل تا ابد افاضه می‌کند. او پرچم قدرت را برافراشته و ممکنات را آشکار کرده، موجودات را به وجود آورده و امور را تسخیر و تدبیر می‌کند. تمامی این‌ها تحت سلطه نور و کبریای او قرار دارد: «أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ»^{۳۳}. (همان: ۴۵)

جمله عالم کتابی دان ز حق	هست افلاک از کتابش یک ورق
حاصل اوراق این دفتر همه	در دل بی‌نقش دین‌پرور همه
جمله عالم شبیحه تعظیم اوست	ناطقه یک حرف از تعلیم اوست
هست افلاک از کتابش صفحه‌ای	عرش اعظم، درجانش سبحة‌ای

(ملاصدرا، ۱۳۹۲: ۱)

ملاصدرا در این ابیات، عالم را کتابی می‌داند که هر صفحه‌اش نشان‌دهنده عظمت و قدرت خداست. افلاک و انسان نیز، تنها بخشی کوچک از این تعلیمات و نشانه‌های الهی را منعکس می‌کنند. ملاصدرا از خدا به واجب و از جهان به ممکن تعبیر می‌کند؛ منظورش از واجب، وجود صرف بسیطی است که دارای شدت نامتناهی وجود است و از ممکن، وجود تعلقی ربطی است که در وجود و کمالات وجودی وابسته به واجب است. او در آثارش صفات ایجابی و سلبی مختلفی برای خدا اطلاق و اثبات می‌کند. «حق تعالی موجود بالفعل، واحد به وحدت حقّه، نامتناهی است، نه قوه‌ای دارد و نه امکان و نه ضعفی، نه شبیه و نه مثلی. تغییر و تبدل و تعدد در او راه ندارد. علت هستی بخشی خدا، شدت کمال و فرط فعلیتش است.» (ملاصدرا، ۱۳۶۴: ۳۸)

ملاصدرا در این گزاره، خداوند را موجودی بالفعل، یگانه با وحدت حقیقی و نامتناهی می‌داند که هیچ‌گونه قوه، امکان، ضعف، شباهت و همتایی ندارد. در خدا تغییر و تعدد راه

^{۳۳} . سوره شوری، آیه ۵۳. آگاه باش که بازگشت همه کارها به سوی خدای یگانه است.

ندارد، و علت هستی بخشی او، شدت کمال و فعلیت بی نهایت اوست. از نظر او، صادر اول، یعنی نخستین اثری که از ناحیه ذات مقدس واجب الوجود ظهور می کند، همان وجود منبسط است که تجلی اول ذات و ساری در تمامی موجودات است. به همین دلیل، خداوند در قرآن می فرماید: «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ» و نیست امر ما یعنی صدور عالم، به جز یکی. وی همچنین در کتاب مشاعر می فرماید: «اول موجودی که از ذات حق، صادر شده، وجود منبسط است که بدان نفس رحمانی نیز گویند. لکن در مقام نسبت موجودات به یکدیگر و به لحاظ تقدم و تأخر و شرافت و خست و ترتب هر یک بر دیگری، اولین صادر عقل است؛ ولی نسبت به اصل وجود، اول صادر، وجود منبسط است.» (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۵۶). ملاصدرا در این جمله، بیان می کند که اولین چیزی که از ذات الهی صادر شده، وجود منبسط است که آن را نفس رحمانی نیز می نامند؛ اما اگر به رابطه میان موجودات توجه کنیم و آنها را از نظر تقدم و تأخر، شرافت و مرتبه بسنجیم، اولین صادر عقل است. در عین حال، نسبت به اصل وجود، نخستین صادر همچنان وجود منبسط می باشد. از نظر ملاصدرا، «اولین کثرتی که در جهان هستی ظهور می کند، همان کثرت اسماء و صفات است که به دنبال خود، تعداد اعیان ثابته را به وجود می آورد. این مرتبه را واحدیت می نامند که با احدیت اسماء و صفات هماهنگ است.» (جوادی آملی، ۱۳۶۳: ۴۶۳). ملاصدرا در حکمت متعالیه، وجود منبسط را به عنوان اولین صادر از ذات الهی معرفی می کند. او با بهره گیری از اصول تشکیک مراتب وجود و تأثیرپذیری از عرفا، این وجود را به عنوان فیضی گسترده از خداوند می داند که همه موجودات را در بر می گیرد. در حالی که عقل نیز از اولین تجلیات وجود است، وجود منبسط به عنوان نخستین تجلی حق در آفرینش شناخته می شود. «در حکمت متعالیه، صدر المتألهین با عنایت به مسلک عرفا در این مورد و نیز با توجه به مبادی خود در باب تشکیک مراتب وجودی، در نهایت وجود منبسط را به عنوان اولین صادر از حق تعالی معرفی کرده است.» (رحیمیان، ۱۳۸۱: ۲۸۱). ملاصدرا در دیوان اشعار خود در رابطه با تجلی پروردگار می گوید:

یک نفس زد امر «کن» اندر جهان	یافت هستی صد هزاران عقل و جان
خود تجلی کرد بر خود در قدم	گشت پیدا نقش عالم از عدم

ز آن تجلی که به خود بر خود نمود از یک اندیشه که خود در خود نمود
 لوح امکان را به نور خود نگاشت تخم عرفان در زمین دل بکاشت
 (ملاصدرا، ۱۳۹۲: ۳)

ملاصدرا در این ابیات به تجلی الهی و آفرینش اشاره می‌کند. خداوند با فرمان «کن» وجود را به عالم می‌آورد. این تجلی، نور الهی را بر لوح امکان می‌نگارد و شکل‌دهنده هستی است. از این تجلی، هزاران عقل و جان به وجود می‌آید. عالم از عدم به وجود می‌آید و تجلی الهی نقش هستی را خلق می‌کند. این اندیشه الهی، بذر عرفان را در دل انسان‌ها می‌کارد. به‌طور کلی، این ابیات به بیان فرآیند آفرینش و تجلی حق در هستی می‌پردازند؛ بنابراین از نظر ملاصدرا، قاعده الواحد، هیچ‌گونه منافاتی با عمومیت قدرت حق تعالی و انتساب جهان محسوس به باری تعالی، آن‌طور که امثال غزالی و فخر رازی می‌پنداشتند، ندارند. به زبان دیگر، «جهان، فعل خداست و منشأ کثرت در معلول اول یا صادر نخستین، براساس نظر ملاصدرا، یک سلسله صفات اعتباری مانند؛ امکان، وجوب و ... است که این صفات لازم ذاتی معلول اول هستند.» (دینانی، ۱۳۹۹، ۶۳۸-۶۴۲). در نگاه حکمت متعالیه، عالم موجود، چه مادی و چه مجرد، یک واحد حقیقی است که به مبدأ حقیقی مستند است. بر اساس این فلسفه، تمامی موجوداتی که واجب نیستند، ممکن هستند و معنای امکان نیز به ارتباط آن‌ها با واجب مربوط می‌شود. «به عبارت دیگر، تمام موجودات در متن ذاتشان متعلق و منتسب به واجب و واجب بالغیر و موجود بالغیر هستند؛ یعنی به وسیله واجب بالذات، واجب می‌شوند. (الشیء ما لم یجب لم یوجد). بنابراین چون هر موجود ممکنی باید به واجب مستند و مرتبط باشد و بر مبنای توحید، واجب نیز بیش از یک واجب‌الوجود در جهان هستی نیست، پس جمیع موجودات جهان، امکان به واجب تعالی مرتبط خواهند بود و واجب تعالی علت فاعلی و خالق آنهاست.» (جوادی آملی، ۱۳۶۳، ۲۲۸)

دیدگاه حکمت متعالیه در توجیه و تفسیر تمایز موجود در میان اشیاء این است که اگر بساط کثرت ماهوی و کثرت تشکیکی وجودها برچیده شود و اشیاء عین ربط باشند، چون عین ربط از خود، هیچ چیزی ندارد و مربوط الیه نیز متعدد نمی‌باشد، پس هیچ تمایزی میان اشیاء باقی نمی‌ماند و این همان بیان آیه شریفه است که می‌فرمایند: «امر ما جز یگانه نیست. از نظر صدرا در تعینات فعلی، وجه خدا، فعل اوست و خداوند با فعل خود از باب حمل حقیقت و رقیقت اتحاد دارد و از این‌رو، غیری در کار نیست. وحدت وجه الله که ظل

وحدت اوست، وحدت عددی نیست؛ بلکه وحدت آن، وحدت حَقُّه ظَلِیه است که شریک و مثل ندارد؛ زیرا ظَل واحدی است که در آن، واحد بی شریک و بی مانند است.» (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ۱۷۳). ملاصدرا در این متن بیان می‌کند که امر یا وجود تنها یک حقیقت دارد. از نظر او، در تعینات فعلی، وجه خدا همان فعل اوست و خداوند با فعل خود به نوعی با حقیقت و رقت اتحاد دارد، بنابراین هیچ غیر از او وجود ندارد. وحدت وجه الله که سایه‌ای از وحدت اوست، وحدت عددی نیست؛ بلکه وحدت حقیقی و واقعی است که هیچ شریک و مثلی ندارد. به عبارت دیگر، این وحدت، سایه‌ای از واحدی است که در آن، واحدی بی‌همتا و بی‌مانند وجود دارد. بدین ترتیب، ملاصدرا به عمق وحدت الهی و عدم وجود دیگری در کنار آن اشاره می‌کند.

آن خداوندی که عالم نام اوست	ابر و دریا ساقی انعام اوست
دهر چبود یک قدم در راه او	عقل چبود بنده درگاه او
چرخ و انجم دور گرد راه اوست	روح قدسی عاکف درگاه اوست
کیست غیر از حق که حق را دیده است؟	دیده حق بین کدامین دیده است؟
اوست برهان بر وجود ممکنات	پرتوی باشد ز نورش کائنات
بلکه راه و ره شناس و ره رو اوست	عین نور و نورپاش پرتو اوست

(ملاصدرا، ۱۳۹۲: ۵)

ملاصدرا در این ابیات به عظمت و یکتایی خداوند اشاره می‌کند. او خداوند را حقیقتی می‌داند که عالم به نام اوست و تمامی موجودات به دور او می‌چرخند. خداوند برهان وجود ممکنات است و تنها او می‌تواند حقیقت خود را درک کند.

عناصر طبیعی همچون ابر و دریا، نماینده نعمت‌های الهی هستند و عقل انسانی در برابر او بنده‌ای محسوب می‌شود. روح قدسی نیز در درگاه او حاضر است. در نهایت، کائنات تنها پرتویی از نور خداوند هستند و خود او منبع نور و روشنی است که به تمام هستی تابیده است. از نظر صدرا، ذات واجب تعالی را هم مبدأ پیدایش مخلوقات می‌داند و هم غایت آنها. آنچه می‌توان به طور خلاصه گفت، این است که بر اساس نظر ملاصدرا، قاعده «الواحد لا یصدر عنه إلا واحد» که از فروع است مسئله علیت است، در تحلیل نهایی معلول به

شکل جدیدی درمی آید. این قاعده، همان‌گونه که علیّت به تشّان بازمی‌گردد، به وجه واحد نیز بازمی‌گردد و بنابراین، دیگر مجال استقلال برای زمین و آسمان باقی نمی‌ماند. ملاصدرا با مبنای حرکت جوهری خود، عالم جسمانی را حادث به حدوث زمانی و تجددی می‌داند و تمامی موجودات عالم را، چه مفارقات و چه غیر مفارقات، حادث به نوعی حدوث ذاتی به نام فقر ذاتی می‌شمارد.

از کمالش هفت‌گردون دره‌ای از نوالش هفت‌دریا قطره‌ای
 هست دریا تشنه دیدار او نور خور از حسرت رخسار او
 نور خورشید از جمالش لمعه‌ای آب دریا در فراقش دمعه‌ای
 گریه باران ز شوق روی اوست ناله رعد از هوای کوی اوست
 (ملاصدرا، ۱۳۹۲: ۸)

ملاصدرا در این ابیات به کمال و زیبایی خداوند اشاره می‌کند. او منبع هفت‌گردون و دلیل تشنگی دریا برای دیدار خداست. نور خورشید از جمال او می‌درخشد و گریه باران، نشانه شوق به چهره اوست. از نعمت‌های خداوند، هفت‌دریا تنها به اندازه یک قطره دست می‌یابد و نور خورشید به خاطر حسرت بر رخسار او می‌تابد. آب دریا در فراق خداوند، مانند اشکی ریخته می‌شود و ناله رعد از هوای کوی او به گوش می‌رسد. این ابیات، عشق و شوق موجودات به خداوند و تأثیر کمال او بر جهان را به تصویر می‌کشند. او می‌گوید: «همه اشیاء، محدث‌اند از خداوند؛ یعنی نه تنها هر ممکنی حادث است، بلکه هر ممکنی حادث از واجب است و هیچ موجود امکانی به غیر واجب بسنده نمی‌کند. وی می‌گوید: «نسبت واجب به ما عدا، نسبت قیومیت است؛ مانند نسبت نور شمس به اشیائی که نور می‌گیرند.» (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱۷۵). در این عبارت، نسبت واجب الوجود (خداوند) به موجودات، غیر از خود را با قیومیت مقایسه می‌کند. خداوند مانند نوری است که به اشیاء می‌تابد و وجود آن‌ها به وجود و کمال او وابسته است. همان‌طور که نور خورشید موجب روشنایی و حیات می‌شود، وجود خداوند نیز منشأ وجود سایر موجودات است. این مفهوم بر اهمیت و مرکزیت خداوند در نظام هستی تأکید دارد. به عبارت دیگر، «ازلّیت و ابدیت خداوند به معنای عمر بی‌آغاز و پایان نیست؛ بلکه به معنای خارج از زمان بودن است و برای موجودی که خارج از زمان است، گذشته و آینده و آغاز و پایان زمانی مفهوم ندارد.» (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۵۲). به عبارت دیگر، خداوند در مقام وجود، از قید زمان آزاد است و نمی‌توان او را با معیارهای زمانی

سنجید. ازلیت و ابدیت او به این معناست که وجودش مستقل از زمان و شرایط زمانی است و هیچ گونه تغییر و دگرگونی در ذات او راه ندارد.

۳-۲- خدا در اندیشه اسپینوزا

تفسیر اسپینوزا از خدا، کلید درک فلسفه اوست و توصیف کلی آموزه‌های او به آن بستگی دارد. برای درک برداشت اسپینوزا از خدا، ابتدا باید توجه داشت که اسپینوزا «خدا» را چیزی شبیه به مقوله فلسفی «جوهر» می‌داند. اگر معادل دانستن خدا با طبیعت، تفسیر طبیعت‌گرایانه از خدا در اندیشه فوئرباخ، سی. فیشر و دیگران، بیشتر اهمیت جهان‌بینی داشت، در نظر گرفتن خدا به‌عنوان «جوهر» برای درک منطق درونی متافیزیک اسپینوزا مهم‌تر باشد. او به‌عنوان متافیزیک اصلی دوره مدرن شناخته می‌شود. (ملامد (Melamed)، ۲۰۱۷: ۱). مقوله اساسی فلسفه اسپینوزا، «جوهر» است که اساساً با مفهوم «خدا» یکی می‌شود. خود اسپینوزا خدا را این‌گونه تعریف می‌کند: «منظورم از خدا، موجودی مطلقاً نامتناهی است، یعنی جوهری که مقوم از صفات نامتناهی است، که هر یک از آن‌ها، مبین ذاتی سرمدی و نامتناهی است». (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۸). اسپینوزا در این عبارت خدا را موجودی مطلقاً نامتناهی تعریف می‌کند. او تأکید می‌کند که خداوند، جوهری است که از صفات نامتناهی تشکیل شده و هر یک از این صفات نمایانگر ذات سرمدی و بی‌نهایت او هستند. به این ترتیب، خداوند در تمامی ویژگی‌ها و صفاتش کاملاً نامتناهی و بی‌نقص است، برخلاف موجودات محدود که دارای مرزها و نقص‌هایی هستند. در تعریف جوهر، اسپینوزا بر استقلال آن تأکید می‌کند: «من می‌گویم مطلقاً نامتناهی است نه در نوع خود نامتناهی، زیرا، از شیئی که فقط در نوع خود نامتناهی است، می‌توان صفات نامتناهی را سلب و انکار کرد؛ اما ذاتی که مطلقاً نامتناهی است در ذات، خود حاوی هر چیزی است که مبین ذات است و نفی و سلبی را به آن راه نیست». (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۹). در این عبارت، تأکید می‌شود که خداوند مطلقاً نامتناهی است و نه تنها در نوع خود. این بدین معناست که موجودی که تنها در نوع خود نامتناهی باشد، می‌تواند صفات نامتناهی را از خود سلب کند؛ اما ذات خداوند که مطلقاً نامتناهی است، در خود، تمام ویژگی‌های مربوط به ذاتش را دارد و هیچ نوع نفی یا سلبی به او راه ندارد. این بیان بر کمال و تمامیت خداوند تأکید می‌کند. «جوهر» علت خودش

است. تلقی خدا به عنوان جوهر به اسپینوزا اجازه داد تا از مسائل دینی انتزاع بگیرد و رابطه بین آغاز مطلق و مستقل و چیزهای متناهی را بررسی کند تا مفهوم «خدا» فلسفی را شکل دهد. اگرچه اسپینوزا از واژه‌های «جوهر» و «خدا» برای اشاره به یک معنا استفاده می‌کند؛ اما به نظر می‌رسد که آن‌ها تا حدودی در معنا متفاوت هستند. «جوهر» یک تعبیر فلسفی و ابزاری برای ساختن و تحلیل فلسفه اسپینوزاست. از سوی دیگر، «خدا» حاوی محتوای معنایی اضافی از جمله محتوای مذهبی است. از منظر اسپینوزا، خدا اساساً در جوهر حلول می‌کند و تابع منطق توسعه این مقوله است.» (مالا، ۲۰۲۳: ۱۳۱).

اسپینوزا «ردپای» دینی در قالب مفهوم «خدا» را با آموزه‌های فلسفی غنی کرد و روش شناختی آن را تقویت کرد. اولاً، با خدای اسپینوزا است که محققان توجیه یقین در عینیت شناخت، پیوند مقوله فلسفی جوهر با واقعیت، مرتبط می‌کنند. ثانیاً، خداوند به ما اجازه می‌دهد تا ویژگی‌های درک جوهر را شناسایی کنیم: فعالیت، نظم، منطق، معماری خود سازماندهی، ایده‌آل بودن احتمالی این نظم عقلانی.

ثالثاً، مفهوم اراده آزاد که عمدتاً به سنت دینی مسیحی و عرفی شدن آن مربوط می‌شود، با مفهوم خاصی از خدا مرتبط است. در مقابل نامتناهی بودن خدا و صفات او، اسپینوزا در تعریف جوهر بر استقلال آن تأکید می‌کند: «منظور من از جوهر، چیزی است که در خود وجود دارد و خود را از طریق خود نشان می‌دهد، یعنی آن بازنمایی که نیازی به بازنمایی دیگری ندارد. چیزی که باید از آن تشکیل شود. این جوهری است که علت خود است، زیرا اسپینوزا نیازی به تأکید بر استقلال خدا نداشت.» (نورل، ۲۰۱۵: ۲۸). پژوهشگران با تأکید بر مقوله جوهر، تا حدودی خود را از مسائل دینی منحرف می‌کنند و رابطه مبدأ جهانی، مطلق و نامتناهی را با امور متناهی تحلیل می‌کنند که برای شناخت جهانی که انسان در آن اراده آزاد خود را به نمایش می‌گذارد، ضروری است.

۳-۳- جوهر و مقوله‌های مرتبط با آن

نمایان‌ترین اندیشه در فلسفه اسپینوزا این است که فقط یک جوهر، یعنی جوهر نامتناهی الهی وجود دارد که وی آن را با طبیعت یکی می‌داند. اسپینوزا باورمند است: «بهترین روش از تصویری حقیقی آغاز می‌شود و ما چنین تصویری داریم. داشتن تصویری حقیقی، همانا علم به داشتن این تصور و علم به حقیقی بودن آن است؛ زیرا حقیقت معیار خود است و نیازمند

هیچ نشانه بیرون از خود نیست. از نگاه اسپینوزا تنها یک نمونه از چنین تصویری ممکن است؛ یعنی تصوّر ذاتی که مستلزم وجود حقیقی‌اش است. این همان تصور جوهر یا خداست؛ تصوّر چیزی که علت خود است و برای وجود یا تصورش نیازمند چیزی نیست و از این‌رو، از لحاظ مکانی، زمانی و همچنین از نظر تمامیت مفهومی، نامتناهی است.» (اسپینوزا، ۱۳۷۴، ۵۶-۶۴)

مهم‌ترین کلید درک جوهر در اندیشه اسپینوزا و همچنین در کل فلسفه او، مونیزم (یگانه‌انگاری) است. «مونیزم از دوران ماقبل تاریخ فلسفه ناشی می‌شود. از یک سو، تصور اسپینوزا از خدا و جوهر، وارث سنت قرون وسطایی توحید دینی است. از سوی دیگر، بر دوگانه‌انگاری جوهری دکارت اشاره می‌کند؛ اما هستی‌شناسی اسپینوزا توجه ویژه‌ای به صفت بسط به‌عنوان یک صفت ماده داشت، کمتر به برابری آن با صفت «اندیشیدن» توجه کرد و جوهر مقوله را با ماده مقوله شناسایی کرد.» (هگل، ۱۹۹۵، ۲۸۲). برخی از پیشرفت‌ها در رابطه با ماتریالیسم قرن نوزدهم، شامل استفاده از مقوله «ماده» بود که به‌عنوان واقعیت عینی درک می‌شد؛ اما به نظر نمی‌رسد که این امر تأثیر محسوسی بر درک اسپینوزا داشته باشد.

منظور اسپینوزا از آنچه که خود سبب می‌شود این است که خدا تنها موجودی است که از یک علت خارجی برای وجود خود یا یک مفهوم بیرونی برای تصور خود ناشی نمی‌شود. علاوه بر این، اسپینوزا مدعی است که فقط خدا می‌تواند جوهر باشد؛ زیرا «ممکن نیست در عالم دو یا چند جوهر، وجود داشته باشد که دارای طبیعت یا صفت واحد باشد.» (اسپینوزا، ۱۳۷۶، ۱۵). یعنی، اسپینوزا معتقد است که «اگر مردم بخواهند دو یا چند جوهر از یک ذات و صفات را درک کنند، قادر به انجام این کار نخواهند بود؛ زیرا هیچ ویژگی متمایزکننده‌ای بین آن‌ها وجود نخواهد داشت که هرکسی بتواند یکی از آن‌ها بپذیرد. علاوه بر این، اگر دو یا چند ماده وجود داشته باشند، ناسازگار خواهند بود؛ زیرا به‌عنوان علل خود، ماهیت متمایز آن‌ها از تأثیر آن‌ها بر یکدیگر جلوگیری می‌کند. به عبارت دیگر، چون فقط جوهرها علت خودشان هستند، نتیجه گرفته می‌شود که فقط آن‌ها منحصر به فرد هستند، بنابراین قادر به تعامل نیستند. از اینجا نتیجه می‌شود که فقط یک جوهر در طبیعت وجود دارد، خدا، زیرا

ناسازگاری دو یا چند ماده نه تنها آن‌ها را از تعامل بازمی‌دارد، بلکه آن‌ها را از ایجاد یکدیگر نیز بازمی‌دارد.» (استرو، ۲۰۱۷)

اسپینوزا همچنین بیان می‌کند که «فقط ذات خدا یا جوهر واحد است که می‌تواند نامتناهی و ابدی باشد». (اسپینوزا، ۱۳۷۶، ۱۱-۱۲). یکی از دلایلی که او معتقد است خدا بی‌نهایت است، این است که او به‌عنوان یک جوهر متمایز است و هیچ‌چیز قدرت محدود کردن او را ندارد؛ زیرا هیچ‌چیز از نوع او نیست. یعنی هیچ موجود جسمانی مانند خدا در این رده‌بندی وجود نیست؛ زیرا برخلاف خدا، همگی غیر از خود از علل جسمانی سرچشمه می‌گیرند. به همین ترتیب، هیچ مفهومی مستقل از خدا نیست؛ زیرا ذات او تنها ذاتی است که برای تصورش بر خود تکیه می‌کند و تنها او را نامحدود می‌کند. به‌علاوه، چون تنهایی نفی هستی یا حالتی از واقعیت است که در آن شخص می‌تواند به دلیل برتری دیگری وجود نداشته باشد، نتیجه می‌شود که خداوند لزوماً نامحدود است؛ زیرا هیچ‌چیز نمی‌تواند بر او چیره شود. یعنی «فقط خدا نامتناهی است؛ زیرا هیچ‌چیزی قادر نیست تا توانایی‌های خدا را کنترل کند و فقط او را بی‌مرز در نظر می‌گیرد یا شرایطی برای توانایی‌های او ندارد.» (همان: ۱۲۱۶). علاوه بر این، ممکن است کسی ادعا کند که چون هیچ‌چیز نمی‌تواند خدا را محدود کند، او دائماً فعال است یا قدرت تأیید وجود ابدی را دارد. به عبارت دیگر، از آنجایی که هیچ‌چیز نمی‌تواند با قدرت خداوند برابری کند یا از آن فراتر رود، او هرگز از وجود نخواهد ماند؛ زیرا هیچ‌چیز نمی‌تواند او را از وجود بازدارد. از این رو، نتیجه می‌شود که همه‌چیز متکی به وجود و ذات ابدی خداوند است، زیرا او لزوماً قوی‌ترین یا کاملاً فعال‌ترین موجود است. «از این رو، چون خدا نمی‌تواند به دلیل وابسته بودن وجود همه‌چیز به او، از وجود خود منصرف شود، نتیجه می‌شود که او کاملاً تداوم وجود را تضمین می‌کند؛ زیرا او تنها موجودی است که مردم آن را به‌عنوان موجودی دائماً و بی‌وقفه فعال بایستی درک کنند.» (استرو، ۲۰۱۷).

علاوه بر این، اسپینوزا مدعی است که خدا تغییر ناپذیر است؛ زیرا تغییر برای او غیرممکن است. از نظر اسپینوزا، «خدا تغییر ناپذیر است؛ زیرا هیچ‌چیز نمی‌تواند او را تغییر دهد؛ زیرا فقط او بی‌حد و حصر است. یعنی فقط خدا جوهری نامتناهی است و چون همه چیزهای دیگر را متناهی می‌کند، هیچ‌چیزی نمی‌تواند باعث تغییر او شود. علاوه بر این، خداوند تغییر ناپذیر است، خدا و همه صفات او تغییر ناپذیرند، که اگر از حیث وجودشان تغییر پذیرند،

لازم آید که از حیث ذاتشان نیز متغیر شوند». (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۴۲). عبارت فوق به تغییر ناپذیری خداوند تأکید دارد و بیان می‌کند که خدا به عنوان موجودی بی‌حد و حصر و نامتناهی هیچ چیزی نمی‌تواند او را تغییر دهد. همه چیزهای دیگر متناهی هستند و نمی‌توانند بر ذات خدا تأثیر بگذارند. همچنین، نه تنها خود خدا بلکه تمامی صفات او نیز تغییر ناپذیرند؛ زیرا اگر از حیث وجودشان دچار تغییر شوند، به معنای تغییر در ذات آن‌ها خواهد بود که با ماهیت ثابت خداوند تناقض دارد. از نظر اسپینوزا، نه جوهر نامتناهی و نه متناهی نمی‌توانند خدا را تشکیل دهند؛ زیرا وجود هر یک از آن‌ها غیرممکن است. او استدلال می‌کند:

«اولاً تعداد زیادی از مواد نامتناهی نمی‌توانند وجود داشته باشند؛ زیرا وجود آن‌ها بدین معنی است که آن‌ها در زمانی واحد، سازگارند، که امری بی‌معنی است. دوم، همچنین غیرمنطقی است که باور کنیم خدا قابل تقلیل به مجموعه‌ای از جوهرهای متناهی است؛ زیرا آن‌ها نیز نمی‌توانند وجود داشته باشند. یعنی اگر ادعا شود که خداوند مجموعه‌ای از جوهرهای متناهی است، بایستی این اندیشه را بپذیرد که تنهایی و نامتناهی با هم سازگارند، که نمی‌تواند چنین باشد، زیرا ماهیت آن مفاهیم متفاوت است. همچنین اگر خداوند از جوهرهای متناهی تشکیل می‌شود، الزاماً متناهی نیز بود، که غیر منطقی است، زیرا هیچ چیز قدرت محدود کردن او را ندارد. به عبارت دیگر، «اگر جوهرهای متناهی خداوند را تشکیل می‌دادند، بدین معناست که او نیز متناهی خواهد بود؛ اما این چنین نیست؛ زیرا چیزهای متناهی قدرت تأثیرگذاری بر چیزی که نامتناهی است را ندارند.» (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۱۸). این متن به نامتناهی بودن خداوند و دلایل فلسفی آن می‌پردازد. وجود چندین ماده نامتناهی در یک زمان واحد غیرممکن است و چنین وضعیتی نیازمند هماهنگی غیرمنطقی است. همچنین، تصور خدا به عنوان مجموعه‌ای از جوهرهای متناهی غیرمنطقی است، زیرا تنهایی و نامتناهی با هم سازگار نیستند. اگر خداوند از جوهرهای متناهی تشکیل می‌شود، او نیز متناهی می‌بود، در حالی که هیچ چیز نمی‌تواند خدا را محدود کند. بنابراین، جوهرهای متناهی نمی‌توانند بر خداوند تأثیر بگذارند یا او را تشکیل دهند.

۳-۴- اشتراکات ملاصدرا و اسپینوزا در مسئله با مفهوم ذات خدا

اسپینوزا همچنین بیان می‌کند که «فقط ذات خدا یا جوهر واحد است که می‌تواند نامتناهی و ابدی باشد.» (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۱۱-۱۲). یکی از دلایلی که او معتقد است، خدا بی‌نهایت است، این است که او به‌عنوان یک جوهر متمایز است و هیچ چیز، قدرت محدود کردن او را ندارد؛ زیرا هیچ چیز از نوع او نیست. یعنی هیچ موجود جسمانی مانند خدا در این رده‌بندی وجود نیست؛ زیرا برخلاف خدا، همگی غیر از خود از علل جسمانی سرچشمه می‌گیرند. از منظر ملاصدرا تنها یک وجود در فلسفه وی مستقل است و آن وجود خداست که عین حقیقت و وجود است. ماهیت و حدی ندارد و در ذات خود بسیط و بر هر چیز محیط است؛ «إِنَّ صِفَاتَ اللَّهِ كَوُجُودَهُ غَيْرَ عَارِضَةٍ لِمَاهِيَةِ حَتَّى يَكُونَ لَهُ حَدٌّ لَمْ يَكُنْ فِيهِ عَالِماً أَوْ قَادِراً؛ لِأَنَّهُ صَمَدٌ فَرْدٌ يَجِبُ أَنْ يَكُونَ جَمِيعَ كَمَالَاتِهِ قَدْ خَرَجَ فِيهِ مِنَ الْقُوَّةِ إِلَى الْفِعْلِ» (ملاصدرا، ۱۴۱۰: ۱۳۸). صفات خداوند مانند وجود او، عارض بر ماهیت نیستند و به معنای واقعی و عینی با او مرتبط‌اند. اگر صفات الهی عارضی بودند، ممکن بود به محدودیت و نقص منجر شوند. خداوند که «صمد» و «فرد» است، از هر گونه نقصان و کمبودی آزاد است و نمی‌تواند به وسیله صفات عارضی محدود شود. به همین دلیل، ضروری است که تمامی کمالات او از حالت بالقوه به حالت بالفعل منتقل شده باشند و هیچ کمالی در او نباید بالقوه و نهان باقی بماند. این مباحث بر کمال و یکتایی خداوند تأکید دارند. ملاصدرا بیان می‌دارد؛ «و بدان که قدرت و قوت خدای بلندمرتبه تام است و عجز و ناتوانی در ذات وی و سستی و فرسودگی در فعل او راه نمی‌یابد و خدا فاعل است به اختیار نه به طبع و پاک و منزه است از آنچه ملحدان گویند و خدا قیوم همه چیز و افاضه‌کننده خیر - از ازل تا ابد - و برافرازنده لوی قدرت - از طریق آشکار ساختن ممکنات و به وجود آوردن مکونات و آفرینش آفریدگان و تسخیر و تدبیر کردن امور است، که همه این‌ها تحت سلطه نور و سطوت کبریایی وی قرار دارد: أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ» (ملاصدرا، ۱۳۶۴، ۴۵). با عنایت به متن فوق مشخص می‌گردد که قدرت و قوت او کامل و بی‌نقص است و هیچ‌گونه عجز و ناتوانی در ذات او وجود ندارد. خداوند به اختیار خود عمل می‌کند و از هر گونه نقصی پاک است. او قیوم همه چیز و منبع خیر از ازل تا ابد است و با آفرینش موجودات و تدبیر امور، قدرت خود را به نمایش می‌گذارد. تمامی امور تحت سلطه و نور کبریایی خداوند قرار دارند و در نهایت، همه چیز به سوی او بازمی‌گردد.

عرش اعظم، درجانش سبحة ای	هست افلاک از کتابش صفحه‌ای
دهر در رشته کشد بهر ثنا	کوکبان ثابت و سیار را
مبدعی را کوست اصل هر وجود	کیست غیر از حق که بتواند ستود

(ملاصدرا، ۱۳۹۲: ۲۷)

این ابیات به رابطه خداوند و آفرینش اشاره دارد. شاعر با توصیف آسمان‌ها و ستاره‌ها به‌عنوان صفحات کتاب وجود حق، بر عظمت و انحصار خداوند تأکید می‌کند. او می‌پرسد که چه کسی جز خدا می‌تواند ستاره‌ها را ستایش کند و عرش اعظم را نمادی از مقام والای خدا معرفی می‌کند. در نهایت، شاعر خداوند را مبدع و اصل همه موجودات می‌داند و به اهمیت ستایش او اشاره می‌کند. از منظر اسپینوزا، هیچ مفهومی مستقل از خدا نیست؛ زیرا ذات او تنها ذاتی است که برای تصورش بر خود تکیه می‌کند و تنها او را نامحدود می‌کند. «به‌علاوه، چون تناهی نفی هستی یا حالتی از واقعیت است که در آن شخص می‌تواند به دلیل برتری دیگری وجود نداشته باشد، نتیجه می‌شود که خداوند لزوماً نامحدود است؛ زیرا هیچ چیز نمی‌تواند بر او چیره شود؛ یعنی فقط خدا نامتناهی است؛ زیرا هیچ چیز نمی‌تواند توانایی‌های او را مهار کند و فقط او را بی‌حد و حصر می‌گذارد یا برای توانایی‌هایش شرایطی ندارد.» (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۱۲۱۶). این متن بیان می‌کند که تناهی به معنای محدودیت یا نفی وجود است و در این حالت، یک موجود ممکن است به دلیل برتری موجود دیگری وجود نداشته باشد. از این رو، نتیجه‌گیری می‌شود که خداوند باید نامحدود باشد؛ چرا که هیچ چیزی نمی‌تواند بر او چیره شود. بنابراین، خداوند به‌عنوان تنها موجود نامتناهی شناخته می‌شود. یکی از دلایلی که اسپینوزا این ادعا را مطرح می‌کند این است که «خدا علت ذاتی همه چیز است یا اینکه همه چیز در نهایت از او سرچشمه می‌گیرد و بنابراین چون آن مشتقات نمی‌توانند ماهیت خود را تغییر دهند، او نیز نمی‌تواند.» (همان: ۲۲). اسپینوزا در عبارت فوق، اشاره دارد که در آن خدا به‌عنوان علت ذاتی همه چیز شناخته می‌شود. بر اساس این دیدگاه، تمام موجودات از خدا سرچشمه می‌گیرند و به همین دلیل نمی‌توانند ماهیت خود را تغییر دهند. از این رو، اگر مشتقات (موجودات دیگر) نمی‌توانند تغییر کنند، خداوند نیز نمی‌تواند دستخوش تغییر شود. این به معنای ثبات و عدم تغییر خداوند به‌عنوان اصل اول و اساس

هستی است. ملاصدرا نیز اندیشه اسپینوزا را بیان می‌دارد؛ ملاصدرا، خدا را وجود محض و علت حقیقی برای جهان می‌داند. او با تکیه بر اصالت وجود، تباین موجودات را به تشکیک وجود بازمی‌گرداند و وجود، خیر و حیات را از طریق خدا در همه موجودات عالم ساری و جاری می‌بیند.» (کاکایی، ۱۳۷۴: ۲۲۵) خدای جهان یکی است و در الهیت شریک ندارد و براهین متعددی در این باره وجود دارد. «یکی از این براهین، توجه به وحدت عالم است؛ به این معنا که کل عالم، شخصیت و وحدتی واحد و طبیعی دارد که برخی از اجزاء آن از برخی دیگر برتر و شریف‌تر است. این عالم کل، به منزله یک حیوان ناطق است که به انسان بزرگ تعبیر می‌شود. عالم اجسام به منزله بدن و ظاهر، و عالم ارواح به منزله روح و باطن این انسان بزرگ است و این مجموع به صورت منظم و واحد در سلوک خود حرکت می‌کند.» (ملاصدرا، ۱۳۶۴: ۴۲). این بیان به مفهوم وحدت در عالم هستی اشاره دارد که در آن تمامی موجودات به عنوان اجزای یک کل واحد و طبیعی دیده می‌شوند. این کل عالم به عنوان یک موجود زنده، شبیه به یک انسان بزرگ تلقی می‌شود، که در آن عالم مادی (اجسام) مشابه بدن و عالم معنوی (ارواح) مشابه روح است. از این منظر، هر یک از اجزای عالم نقش خاصی دارند و در سلوک و حرکت به سوی هدفی مشترک به طور منظم و هماهنگ عمل می‌کنند. این نوع دیدگاه، هم‌افزایی و ارتباط بین اجزاء را تأکید می‌کند و نشان‌دهنده یک نظام هماهنگ و متعالی است.

۳-۵- اشتراکات ملاصدرا و اسپینوزا در مسئله با مفهوم صفات خدا

از نظر اسپینوزا، صفات خدا یا آن چیزی که انسان می‌تواند به عنوان ذات او در نظر بگیرد، ابدی و نامتناهی است. «خداوند به عنوان موجودی ازلی و نامتناهی، لزوماً دارای صفاتی از یک ماهیت است؛ زیرا فقط چیزهایی از یک نوع سازگار هستند.» (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۱۸). خداوند به عنوان موجودی ازلی و نامتناهی، دارای صفاتی است که به یک ماهیت خاص مربوط می‌شود. این بدان معناست که تنها موجودات هم‌نوع می‌توانند ویژگی‌های مشابهی داشته باشند و وجود صفات خاص در خداوند نشان‌دهنده یگانگی و نامتناهی بودن اوست. صفات مانند علم مطلق، قدرت نامحدود، و حکمت بی‌نهایت از ماهیت الهی او نشأت می‌گیرند. اگر خداوند، متناهی و جزئی بود، نمی‌توانست این صفات را داشته باشد؛ زیرا چیزهای متناهی به طور طبیعی محدودند. علاوه بر این، اسپینوزا مدعی است که خدا تغییر

ناپذیر است؛ زیرا تغییر برای او غیرممکن است. از نظر اسپینوزا، «خدا تغییر ناپذیر است؛ زیرا هیچ چیز نمی تواند او را تغییر دهد؛ زیرا فقط او بی حد و حصر است؛ یعنی فقط خدا جوهری نامتناهی است و چون همه چیزهای دیگر را متناهی می کند، هیچ چیزی نمی تواند باعث تغییر او شود. علاوه بر این، خداوند تغییر ناپذیر است؛ زیرا او مجموعه ای از مواد نیست، بلکه یک کل غیرقابل تقسیم است.» (همان: ۱۶). تغییر ناپذیری خداوند به این معناست که او به عنوان موجودی ازلی و نامتناهی، هیچ گونه تغییری را نمی پذیرد؛ زیرا تغییر به معنای انتقال از یک حالت به حالت دیگر است و برای موجودی بی نهایت، چنین تحوّل غیرممکن است. خداوند جوهری نامتناهی و یکپارچه دارد، به این معنا که از هرگونه محدودیت و نقص آزاد است؛ بنابراین، هیچ چیز نمی تواند او را تغییر دهد و او به طور مطلق، ثابت و تغییر ناپذیر باقی می ماند. «خداوند به عنوان موجودی ازلی و نامتناهی، به طور ضروری، دارای صفاتی است که به یک ماهیت خاص مربوط می شوند؛ زیرا فقط موجوداتی از یک نوع می توانند با یکدیگر سازگار باشند.» (همان: ۱۸). خداوند به عنوان موجودی ازلی و نامتناهی، لزوماً دارای صفاتی است که با ماهیت او سازگارند. ازلیت و نامتناهی بودن به این معناست که او هیچ آغاز و پایانی ندارد و وجود او بی نهایت است. صفات او مانند علم و قدرت باید با این ویژگی ها هماهنگ باشند. همچنین، خداوند به عنوان یک کل غیرقابل تقسیم، نمی تواند از اجزا یا مواد تشکیل شده باشد و هرگونه تغییر در او به معنای نقص خواهد بود. بنابراین، صفات خداوند ضروری و مرتبط با ماهیت او هستند. اسپینوزا همچنین تأکید می کند که خداوند تغییر ناپذیر است، چرا که تغییر برای او غیرممکن است. از نظر او، «خدا تغییر ناپذیر است؛ زیرا هیچ چیزی نمی تواند او را تغییر دهد؛ زیرا تنها او بی حد و حصر است. به این ترتیب، فقط خدا جوهری نامتناهی است و از آنجایی که همه موجودات دیگر متناهی هستند، هیچ چیزی نمی تواند او را دگرگون سازد. همچنین، خداوند تغییر ناپذیر است زیرا او مجموعه ای از مواد نیست، بلکه یک کل غیرقابل تقسیم است.» «چون خدا تنها علت خودش است، ماهیتش متمایز است و بنابراین، چون هیچ چیز در یک سطح با او نیست، هیچ راهی وجود ندارد که چیزی باعث تغییر خداوند شود. یا از طبیعت خود منحرف شود. به عبارت دیگر، به عنوان تنها علت خود، هیچ چیز نمی تواند با ذات نامتناهی خدا رقابت کند؛ زیرا همه

چیزهای دیگر، از عللی غیر از خودشان ناشی می‌شوند، که آن‌ها را تابع شرایطی می‌کند که از مولدین بلابخش خود به ارث می‌برند.» (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۱۶-۱۸). با عنایت به متن فوق، مشخص می‌گردد که خداوند مستقل و ازلی است و هیچ چیز نمی‌تواند او را تغییر دهد یا از طبیعت خود منحرف کند، زیرا هیچ موجودی در سطح او وجود ندارد. تمام موجودات دیگر به علل و شرایطی وابسته هستند که از خارج بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد، و این وابستگی آن‌ها را از ویژگی‌های نامتناهی و تغییرناپذیر خداوند دور می‌سازد. بنابراین، ماهیت خداوند کاملاً متمایز و مستقل از سایر موجودات است.

«از آنجا که خداوند تنها موجود فعال ابدی است، تنها خدا می‌تواند، تداوم فعالیت بی‌وقفه موجود در نظم طبیعی را ایجاد نماید. بنابراین، از آنجا که خداوند تنها موجودی است که دائماً فعال و بی‌حد و حصر است، چیزی نمی‌تواند او را وادار به سرپیچی از طبیعت خود کند؛ زیرا هیچ چیز مانند او نیست. اگرچه هیچ چیز نمی‌تواند خدا را تغییر دهد، اما او آن‌طور که معمولاً درک می‌شود، آزاد نیست، بلکه مجبور نیست، یا قادر به سرپیچی از خود نیست.» (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۲۱). خداوند موجودی فعال و ابدی است. خداوند منبع اصلی هر وجود و حرکتی در عالم است و از زمان و مکان آزاد است. او مسئول نظم و تداوم فعالیت‌های طبیعی در جهان است. خداوند ذاتاً بی‌حد و حصر است و هیچ چیز نمی‌تواند او را تغییر دهد. او نمی‌تواند از ذات خود سرپیچی کند، اما این به معنای فقدان اراده نیست؛ بلکه اراده‌اش با ذاتش یکپارچه است. این ویژگی‌ها بر بی‌نظیری و کیفیت منحصر به فرد خداوند تأکید می‌کنند. اسپینوزا معتقد است که خدا به معنای متداول آزاد نیست، بلکه موجود غیر محدودی است که نمی‌تواند از طبیعت خود سرپیچی کند. بدین معنا از نظر اسپینوزا، خدا نمی‌تواند از طبیعت و ذات خود سرپیچی کند؛ زیرا در توانایی او نیست. در دیدگاه ملاصدرا «هم وجود و هم صفات کمالی، همچون قدرت، علم، حیات و... که از شئون وجودند، مشترک معنوی هستند و در خدا و مخلوقات دارای معنی یکسانی‌اند؛ اما در مصداق و تحقق خارجی ذومراتب و مشکک هستند. وجود و این صفات در خدا در مرتبه اعلی و کامل متحقق است و در سایر موجودات با درجات پایین‌تر.» (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۳۳۵). ملاصدرا در متن فوق به بررسی وجود و صفات کمالی مانند قدرت، علم و حیات در خداوند و مخلوقات پرداخته است. این صفات به‌طور مشترک در هر دو وجود دارند، اما در مصداق و تحقق خارجی

دارای مراتب متفاوتی هستند. در خداوند، وجود و صفات کمالی به طور کامل و عالی محقق‌اند، در حالی که در مخلوقات این صفات محدود و با درجات پایین‌تر وجود دارند. بنابراین، خداوند به عنوان منبع اصلی وجود و کمال، در بالاترین مرتبه قرار دارد و مخلوقات تنها به نسبت به آن مرتبه، صفات کمالی را دارند.

از نظر ملاصدرا، قاعده‌الواحد هیچ‌گونه منافاتی با عمومیت قدرت حق تعالی و انتساب جهان محسوس به باری تعالی، آن‌طور که امثال غزالی و فخر رازی می‌پنداشتند، ندارند. «به زبان دیگر، جهان، فعل خداست و منشأ کثرت در معلول اول یا صادر نخستین، براساس نظر ملاصدرا، یک سلسله صفات اعتباری مانند؛ امکان، وجوب و ... است که این صفات لازم ذاتی معلول اول هستند.» (دینانی، ۱۳۹۹: ۶۳۸-۶۴۲). از منظر ملاصدرا، صفات خدا عین ذات او هستند و تمام کمالات فعلی او مانند قدرت، علم، اراده، رحمت و جود - که مبادی افعال او هستند - زائد بر ذات خدا نیستند. بدین معنا که خدا به ذات خود قادر و مرید و خالق است، به همان نحوی که اراده می‌کند و عمل می‌نماید. بنابراین، خدا از ازل، همان‌طور که خود از آباد و ازل آگاه است، همواره خالق و سازنده جهان است. از این رو، خلق قدیم و مخلوق حادث، و علم قدیم و معلوم جدید است و اراده نیز به همین صورت است و افاضه، مستمر و ازلی است در حالی که مراد و مفاض حادث و جدید است. «وَ كُنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (فتح: ۳۲) یعنی: و هرگز برای سنت خدا تغییری نمی‌یابی؛ خدا در ذات و کمالات ذات خود تغییرپذیر نیست و هیچ‌کس قادر به دگرگون‌سازی فیض او نیست. «لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَ لَا تَبْدِيلَ لَخَلْقِ اللَّهِ، ذَلِكَ أَلَدِّينُ الْقَيِّمُ» (روم: ۲۵). یعنی: و از نشانه‌های او، اینکه آسمان و زمین به امرش برپای است؛ پس سخن خدا، ابداع او، و امر او، کلام و تکوین اوست که: «وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَ الْأَرْضُ بِأَمْرِهِ»^{۴۴}؛ و امر او دائمی است. (ملاصدرا، ۱۳۶۴: ۴۵)؛ بنابراین از منظر ملاصدرا، خدا از ازل، خالق و سازنده جهان است و فیض و افاضه الهی مستمر و ازلی است و خدا در ذات و در کمالات ذات خود، تغییرپذیر نیست؛ بنابراین فیض الهی تغییر نمی‌کند. بر این اساس ملاصدرا استدلال به حادث زمانی بودن

^{۴۴} . سوره روم، آیه ۲۵. و از نشانه‌های او اینکه آسمان و زمین به امرش برپای است.

جهان هستی دارد. «به عبارتی دیگر، حق تعالی از آن روی قدیم است که او بود و کسی نبود (كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ شَيْءٌ) و نسبت به همه موجودات از نظر ذات اقدم است؛ زیرا تنها یک قدیم است و اوست و بقیه از مقوله حادثات است.

منزه زانديشه حادثات میرا زدود و غبار صفات

(بیدل، ۱۳۹۲: ۶۸۴)

بدین ترتیب، می توان نتیجه گرفت حق تعالی در مرتبه ذات، قدیم است و در این مرتبه، هیچ حادثی نبوده است. (پناه، ۱۴۰۰: ۶۰).

در بررسی تطبیقی صفات الهی در اندیشه ملاصدرا و اسپینوزا می توان بیان داشت؛ اگرچه اسپینوزا صفات الهی را مورد بررسی قرار داده و در مورد صفات الهی نظیر آزادی و فعال بودن، بحث نموده است؛ اما ملاصدرا کلام را خلاصه نموده و بیان داشته است؛ هم وجود و هم صفات کمالی همچون قدرت، علم، حیات و... که از شئون وجودند، مشترک معنوی هستند و در خدا و مخلوقات دارای معنی یکسانی اند؛ اما در مصداق و تحقق خارجی ذومراتب و مشکک هستند. وجود و این صفات در خدا در مرتبه اعلی و کامل متحقق است و در سایر موجودات با درجات پایین تر. (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۳۳۵)

۳-۶- اختلافات ملاصدرا و اسپینوزا در مسئله با مفهوم خدا

در تعریف خدا، اسپینوزا بر این باور است که «جوهر» اساساً با مفهوم «خدا» یکی است. اسپینوزا خدا را این گونه تعریف می کند: «منظورم از خدا موجودی مطلقاً نامتناهی است، یعنی جوهری متشکل از صفات بی نهایت، که هر یک توصیف کننده جوهر ابدی و نامتناهی است در تعریف جوهر، اسپینوزا بر استقلال آن تأکید می کند: «جوهر» علت خودش است. از منظر اسپینوزا، خدا اساساً در جوهر حلول می کند و تابع منطق توسعه این مقوله است. (ملا، ۲۰۲۳، ۱۳۱). نمایان ترین اندیشه در فلسفه اسپینوزا این است که فقط یک جوهر، یعنی جوهر نامتناهی الهی وجود دارد که وی آن را با طبیعت یکی می داند.

منظور اسپینوزا از آنچه که خود سبب می شود این است که خدا تنها موجودی است که از یک علت خارجی برای وجود خود یا یک مفهوم بیرونی برای تصور خود، ناشی نمی شود. علاوه بر این، اسپینوزا مدعی است که فقط خدا می تواند جوهر باشد؛ زیرا وجود دو یا چند جوهر و صفات یکسان، لزوماً یکسان یا ناسازگار خواهد بود. (اسپینوزا، ۱۳۷۶: ۶).

از نظر ملاصدرا، صادر اوّل به معنای نخستین اثری است که از ناحیه ذات مقدّس واجب‌الوجود پدیدار می‌شود. این صادر اوّل همان وجود منبسط است که تجلّی اوّل ذات و ساری در کلیه موجودات است. به همین دلیل، باری تعالی می‌فرماید: «و نیست امر ما یعنی صدور عالم، به جز یکی» (وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ). از نظر صدرا، ذات واجب تعالی را هم مبدأ پیدایش مخلوقات می‌داند و هم غایت آن‌ها. آنچه می‌توان به‌طور خلاصه گفت این است که بنابر رأی ملاصدرا، قاعده «الوَاحِدَ لَا يَصْدُرُ عَنْهُ إِلَّا وَاحِدٌ» که از فروعات مسئله علیت است، با تحلیل نهایی معلول شکل تازه‌ای به خود می‌گیرد. به این معنا که همان‌گونه که علیت به تشّان بازمی‌گردد، این قاعده نیز به وجه واحد بازمی‌گردد و چون بحث به وجه می‌رسد، استقلال ارض و سماء از میان می‌رود. وی بر اساس مبنای خود در حرکت جوهری، عالم جسمانی را حادث به حدوث زمانی تجدیدی می‌داند و تمامی موجودات عالم را به‌طور کلی و جزئی از مفارقات و غیر مفارقات، حادث به‌نوعی حدوث ذاتی به نام فقر ذاتی می‌شمارد.

نتیجه‌گیری

با گذشت بیش از سه قرن از فلسفه اسپینوزا، هنوز هم برخی بر این باورند که فلسفه و دیدگاه وی بر اساس نظریات ملاصدرا، فیلسوف ایرانی و مسلمان، بنا شده است. هرچند که تفاوت‌های آشکاری بین این دو فیلسوف وجود دارد، شباهت‌هایی نیز وجود دارد که باعث شده خاورشناسان به مقایسه این دو پرداخته و بررسی کنند.

در فلسفه صدرایی، قطب انتزاعی خدا به‌طور کامل انکار می‌شود و خدا به‌عنوان موجودی خارجیّت و واجب و قائم به ذات معرفی می‌شود. در این دیدگاه، قطب عینی خدا نیز انکار می‌شود و حرکت تنها به طبیعت و وجود انسان محدود می‌شود. از طرف دیگر، مفارقات تجدیدپذیر، مانند نفوس، تحت تأثیر دعای بندگان قرار می‌گیرند. در مقایسه با فلسفه اسپینوزا، این تفاوت‌ها در نگرش به مبانی اندیشه‌ای و اصول فلسفی، نشان‌دهنده تفاوت‌های اساسی در رویکرد این دو فیلسوف به خدا و جهان است. افزون بر آن، در فلسفه ملاصدرا از حلول برای خدا متصوّر نیست. از منظر اسپینوزا تنها یک خدا هست و همان طبیعت است. طبیعت دو وجه دارد با نام‌های طبیعت خلاق و طبیعت مخلوق. مقصود از طبیعت آن صفاتی است

که مظهر ذات سرمدی و نامتناهی یعنی خداست؛ اما طبیعت مخلوق همه اشیائی است که از ضرورت طبیعت خدا یا یکی از صفات او ناشی می‌شود، یعنی تمام حالات خدا. با توجه به اندیشه ملاصدرا و اسپینوزا می‌توان بیان نمود هر دو متفکر، به وحدت وجود باور دارند. به باور اسپینوزا، خدا همان طبیعت است. منظور او از این همانی خدا با طبیعت، اشاره به عنصر تنزه خداست. اما تمایز طبیعت با طبیعت آفرین در مقام علت، از طبیعت با طبیعت پذیر در مقام معلول، نه تمایزی واقعی، بلکه تمایزی عقلی و منطقی است؛ اما از منظر ملاصدرا، خداوند با علم و آگاهی خود با جهان هستی در ارتباط است.

منابع و مأخذ

کتاب

- ۱) ارسطو، (۱۳۸۵) متافیزیک، ترجمه دکتر شرف‌الدین خراسانی، چاپ چهارم، تهران: حکمت.
- ۲) اسپینوزا، باروخ (۱۳۷۶)، اخلاق، ترجمه محسن جهانگیری، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- ۳) اسکروتن، راجر (۱۳۸۹)، اسپینوزا، ترجمه اسماعیل سعادت، ج ۲، تهران: طرح نو.
- ۴) افلاطون (۱۳۶۸)، جمهوری، ترجمه فؤاد روحانی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۵) بیدل دهلوی، عبدالقادر (۱۳۸۸)، شعله آواز (مثنوی بیدل)، تصحیح اکبر بهداروند، تهران: نگاه.
- ۶) تیواری، کدارات (۱۳۸۱)، دین‌شناسی تطبیقی، ترجمه مرضیه شنکایی، تهران: سمت.
- ۷) جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۸)، رَحِیقِ مَخْتوم، تقریر و تصحیح: حمید پارسانیا، قم: انتشارات اسراء.
- ۸) دینانی، غلامحسین (۱۳۹۹)، معاد، تهران: حکمت.
- ۹) رحیمیان، سعید (۱۳۸۱)، فیض و فاعلیت وجودی از فلوپین تا صدرالمتألهین، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم.

- (۱۰) سروش، عبدالکریم (۱۳۸۱)، سنت و سکولاریزم، تهران: صراط.
- (۱۱) صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم ملاصدرا (۱۴۱۰)، الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، تهران، مرکز نشر دانشگاهی
- (۱۲) _____ (۱۳۶۴)، المظاهر الالهیه، مترجم حمید طیبیان. تهران: امیر کبیر،
- (۱۳) _____ (۱۳۶۰) الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، تصحیح و تعلیق: سید جلال الدین آشتیانی، مشهد: مرکز الجامعی للنشر
- (۱۴) _____ (۱۹۸۱) الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة، بیروت، دار احیاء التراث.
- (۱۵) _____ (۱۳۹۲)، مجموعه اشعار ملاصدرا، تصحیح محمد خواجهی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات مولا.
- (۱۶) کاپلستون، فردریک (۱۳۹۲)، تاریخ فلسفه، جلد ۴، چ ۴، تهران: علمی و فرهنگی.
- (۱۷) کاکایی، قاسم، (۱۳۷۴)، خدامحوری در اندیشه و فلسفه اسلامی، تهران: انتشارات حکمت.
- (۱۸) مؤمنی، علی (۱۳۸۷)، کمال انسان و انسان کامل، پژوهشی بنیادین درباره سیر تکاملی انسان از منظر عقل و نقل، قم: آیت شریک.

مقالات و پایان نامه

- (۱) پناه، زینب و همکاران (۱۴۰۰)، « بررسی حضرات وجود از دیدگاه بیدل دهلوی و شانکارا»، جستار نامه ادبیات تطبیقی دانشگاه آزاد اسلامی یزد، ش ۱۸، صص ۴۴-۶۰. ۷. ۳. ۱۸. ۵. ۱۴۰۰. ۱۲. ۴۵. ۲۶. ۱. ۱۰۰۱. ۲۰.
- (۲) جهانگیری، محسن (۱۳۵۶)، زندگی نامه اسپینوزا، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۲، صص ۴۲-۷۶.
- (۳) _____ (۱۳۸۰)، نسبت مفهوم جسمانیّت به خدا و نگاه اسپینوزا به آن، فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ش ۴۰، صص ۲۰-۵۰.

- (۴) صلواتی، عبدالله و اختری، زینب (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی مسئله رابطه وجودی دو سویه خدا و جهان از دیدگاه هارتشورن و ملاصدر»، پژوهش‌های هستی‌شناختی، ش ۹، صص ۵۱-۶۹.
- (۵) عینی، زهرا (۱۳۹۰)، «خدا و انسان در فلسفه اسپینوزا»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر مریم ثقفی، دانشگاه آزاد تهران مرکز.
- (۶) کرمی، ضیاءالدین (۱۳۹۶)، «بررسی براهین اثبات وجود خدا در فلسفه اسپینوزا و ملاصدرا»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر سیمین اسفندیاری، دانشگاه رازی.
- (۷) کوشا، احسان و همکاران (۱۳۹۹)؛ «مطالعه تطبیقی آراء ناصر خسرو و برادران شگل در زمینه «نگاه شاعرانه به جهان» بر مبنای فلسفه فلوطین»، جستارنامه ادبیات تطبیقی دانشگاه آزاد اسلامی یزد، ش ۱۴، صص ۱-۲۲.
۲۰۱۰۰۱.۱.۲۶۴۵۴۸۸۲.۱۳۹۹.۴.۱۴.۱.۰
- (۸) موسویان، سید مصطفی و سعیدی مهر، محمد (۱۴۰۱)، «شناخت بی- واسطه از خداوند در اندیشه اسپینوزا و ملاصدرا»، پژوهش‌نامه فلسفه و دین، ش ۲، صص ۲۴۳-۲۶۶.
- (۹) نجفی یزدی، سید محمد حامد (۱۳۹۷)، «خدا در فلسفه اسپینوزا بر پایه کتاب خدای اسپینوزا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر علوی تبار، دانشگاه علامه طباطبایی.
- (۱۰) and , Affects. Rocco (۲۰۱۷) Spinozā on God. Astore Volume , Floridā Philosophicāl Review. the Nāture of Sorrow Issue ۱. XVII
- (۱۱) W. F. (۱۹۹۵). Lectures on the History of Hegel Vol. ۳. Translated by E. S. Haldane and Frances. Philosophy Lincoln and London: University of Nebraska Press. H. Simon
- (۱۲) T. (۲۰۱۵). *A Comprehension of Spinozā's .Norell* [Master's Thesis *God: through the Dichotomy of Lābels*. [Lund University].

Barry. (۱۹۹۶). "The Chārm of Naturālism". Stroud (۱۳)
Proceedings and Addresses of the Americān Philosophicāl
No. ۷۰ (۲). pp. ۴۳-۵۵. Association

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی